T.C.

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EVRİMSEL DİN PSİKOLOJİSİNDE TEMEL FİLOJENİK YAKLAŞIMLAR

Orhan Rasim ŞENER

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Cihad KISA

İZMİR - 2022

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Evrimsel Din Psikolojisinde Temel Filojenik Yaklaşımlar” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih
..../..../.......
Orhan Rasim Şener
İmza

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Evrimsel Din Psikolojisinde Temel Filojenik Yaklaşımlar

Orhan Rasim ŞENER

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Programı

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Bu çalışmada, dini düşünce ve davranış örüntülerinin evrimsel psikolojik perspektiften incelenmesi sonucunda ortaya çıkan bilimsel yaklaşımlar incelenmektedir. Çalışmada öncelikle evrimsel psikolojinin kuramsal ve metodolojik temellerine değinilmiştir. Bu bölümlerin öncelikli hedefi evrimsel psikolojik yaklaşımın diğer davranış bilimsel yaklaşımlardan farkını vurgulamaktır. Kuramsal altyapısı evrimsel biyolojiye dayanan; organizmaların edimlerini ve bilişsel süreçlerini uyumluluk başarısı üzerinden incelemeye tabi tutan evrimsel psikoloji yaklaşımı, disiplinleşme sürecinde psikolojinin çeşitli konularına getirdiği farklı yorumlarla yalnızca bilim camiasını değil; dijital medya okuryazarlığının yüksek olduğu popülasyonları, özellikle Z jenerasyonunun insan ilişkilerini folk psikolojik anlamda yorumlama edimlerini de etkilediği gözlemlenmektedir. Konunun önemine binaen; alanın temel kaynaklarına erişilmiş, evrimsel psikolojik yöntem sistematik derlemeye tabi tutulmuştur. Çalışmanın ikinci bölümü ise, birinci bölümün kuramsal çerçevesi üzerine inşa edilmiştir. Evrimsel psikolojik literatür din olgusu özelinde çözümlemeye tabi tutulmuştur. Modern din psikolojisi yaklaşımları arasında başat yaklaşımlardan biri haline gelmiş olan evrimsel din psikolojisi; dini düşünce ve davranış örüntülerinin, evrimsel psikolojik metodoloji bağlamında uyumluluk başarısı parametreleri gözetilerek incelendiği bilimsel disiplindir. Disipline dair genel bilgi okuyucuya sunulduktan sonra alan içi temel yaklaşımlara değinilmiştir. Bu yaklaşımlar; adaptasyonizm ve yan-ürüncülüktür. Adaptasyonist görüşe göre; dini düşünce ve davranış özgün birer

modül olarak evrilmiştir ve *Homo sapiens* türüne adaptif getirileri bulunmaktadır. Bu sebeple hem genetik hem de memetik olarak sonraki jenerasyonlara aktarım olasılığı yüksektir. Yan-ürüncü perspektife göre ise; dini düşünce ve davranış başlı başına birer modül değildir, farklı adaptif modüllerin bir yan-ürünü olarak ortaya çıkmıştır ve farklı çevresel koşullarda, adaptif yahut maladaptif özellikler gösterebilmektedir. Çalışmada yaklaşımlar örneklerle zenginleştirilerek açıklanmış, filojenik tarihsel projeksiyonun modern yansımaları ışığında uygulanması gereken metodolojik çözümlere değinilerek çalışma sonuçlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Evrimsel Psikoloji, Evrimsel Din Psikolojisi, Filojeni, Yaşamkalım, Altruism, Memetik.

ABSTRACT
Master's Thesis
Fundamental Phylogenic Approaches in Evolutionary Psychology of Religion
Orhan Rasim ŞENER

Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences
Program of Philosophy and Religious Studies
Department of Philosophy and Religious Studies

In this study, scientific approaches that emerged as a result of examining religious thought and behavior patterns from an evolutionary psychological perspective are examined. In the study, first of all, the theoretical and methodological foundations of evolutionary psychology are detailed. The primary goal of these chapters is to emphasize the difference between the evolutionary psychological approach and other behavioral scientific approaches. Evolutionary psychology which is theoretically based on evolutionary biology, examining the actions and cognitive processes of organisms through the lens of fitness, is observed that affected not only the scientific community through its different interpretations it brings to different subjects of psychology in its disciplinization process; but also the populations with high digital media literacy, especially the Z generation's folk-psychological interpretation of human relations processes. Based on the importance of the subject; the core resources of the field were gathered, and the evolutionary psychological method was systematically reviewed. The second part of the study is built on the theoretical framework of the first part. The evolutionary psychological literature has been analyzed in the context of religion. The evolutionary psychology of religion, which has become one of the dominant approaches among modern psychology of religion approaches; is the scientific discipline in which religious thought and behavior patterns are examined in the context of evolutionary psychological methodology, considering the parameters of fitness. After the general information about the discipline was presented to

the reader, the basic approaches within the field were detailed. These approaches are; adaptationism and spandrelism. According to the adaptationist view; religious thought and behavior have evolved as unique modules and have adaptive implications for *Homo sapiens*. For this reason, there is a high probability of transmission to the next generations, both genetically and memetically. According to the spandrelist perspective; religious thought and behavior are not modules in themselves, they have emerged as a by-product of different adaptive modules and can show adaptive or maladaptive features in different environmental conditions. In the study, the approaches were explained by enriching with examples, and the study was concluded by referring to the methodological solutions that should be applied in the light of the modern reflections of the phylogenetic historical projection.

Keywords: Evolutionary Psychology, Evolutionary Psychology of Religion, Phylogeny, Survival, Altruism, Memetic.

EVRİMSEL DİN PSİKOLOJİSİNDE TEMEL FİLOJENİK YAKLAŞIMLAR

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

EPM	Evrimsel Psikoloji Modeli
IPL	İnferior parietal lobül
MCI	Minimally Counter-intuitive
s.	Sayfa No
s.s.	Sayfadan Sayfaya
SSBM	Standard Sosyal Bilimler Modeli
YZ	Yapay Zekâ

TABLOLAR LİSTESİ

ŞEKİLLER LİSTESİ

GİRİŞ

Bu çalışmanın temel amacı; dini düşünce ve davranış örüntülerinin evrimsel psikolojik perspektiften incelenmesi sonucu bulgulanan verilere yönelik yaklaşımları, kapsamlı ve bütüncül bir şekilde incelemektir. Bu amaçla evrimsel psikoloji literatürünün tarihsel süreci incelenmiş, dinsel düşünce ve davranış üzerine ortaya konan çalışmalar ilgili görülen anahtar kelimeler kullanılarak indeksler ve veritabanları vasıtasıyla detaylı alanyazın incelemesine tabi tutulmuştur. Bu incelemeler sonucunda, kuramsal çerçevenin ana hatları çizilmiş ve veriler araştırma bulgularıyla zenginleştirilerek örneklendirilmiştir.

Evrimsel psikoloji alanında ortaya konan bilimsel bulgular, davranış bilimleri alanına yeni bir perspektif kazandırmaktadır. Her ne kadar evrim kuramı uzun süredir bilim camiası tarafından bilinen ve köklü geçmişe sahip tarihsel ekollere kaynaklık eden bir kuram olsa da doğrudan "Evrimsel Psikoloji" olarak tanımlanan ekolün ortaya çıkması zaman almıştır. Bu yeni metodolojik çerçeve, zengin bir literatürün öncüsü olmuştur.

Birçok farklı canlı türünün davranış biçimleri ve zihinsel süreçleri, evrimsel psikolojik perspektiften yeniden incelenmekte ve değerlendirilmektedir. Bu sebeple ana akım psikolojik yaklaşımlardan farklı olarak evrimsel psikoloji; antroposentrik bir çerçeveye sahip olmadığından, çok geniş bir araştırma spektrumunu kapsamaktadır. İnsan dışı organizmaları konu alan çalışmalar tür bazında özgün değere sahip olmakla birlikte, insan davranışlarına dair de iç görü kazanmamıza önayak olmaktadır. Türler arası davranışsal yapılanma farklarını ve benzerliklerini konu alan karşılaştırmalı psikoloji çalışmalarında ortaya konan bulgular; insan dışı organizmalardan elde edilen kayda değer davranışsal veriler vasıtasıyla insan davranışının potansiyel ardalanını yorumlamayı ve gelecek projeksiyonunu yordamayı kolaylaştırmaktadır.

Homo sapiens türü özelinde incelendiğinde, avlanma örüntülerinden eş seçme örüntülerine, organizmaları mutlu eden yahut rahatsız eden seslerden karmaşık kültürel ögelerin kökenlerine kadar her davranışsal ya da zihinsel fenomenin arka planında yatan evrimsel sürecin ampirik metodoloji ile tespit edilmeye çalışıldığı görülecektir. Bu geniş davranışsal spektrumun tamamı; seçilim baskısının kayda

değer etkisi nedeniyle, hayatta kalma ve üreme itkileri odağında ele alınmaktadır. Bu iki parametre, hangi psikolojik fenomen çalışma odağı olursa olsun göz önünde bulundurulmakta ve araştırma deseninde kendine yer bulmaktadır.

Evrimsel psikoloji disiplininde insan zihni, sürekli koordinasyon halinde olan kısmi özerk modüllerin bileşeni olarak görülmektedir. Bu modüller, iğrenme davranışı gibi koşula bağlı aktivasyona sahip mental formasyonlar olabileceği gibi kıskanma davranışı gibi sekonder bilişsel süreçlerin de dahil olduğu entegre mental formasyonlara sahip olabilirler. Evrimsel Psikoloji disiplininin primitif ve kompleks davranış örüntülerini aynı anda değerlendirmesi ve etkileşimlerini konu alması nedeniyle; davranışların fizyolojik ardalanı önem kazanmış, bu sebeple açığa çıkan davranışlarla doğrudan bir ilintiye sahip fonksiyonel nöroanatomik formasyon ve modülaritenin önemli bir bileşeni olan nöral yolaklar disiplinin konusu haline gelmiştir.

Her bir davranışsal modülün atasal çevrede (ancestral environment) ve modern yaşamda ne gibi getirilerinin olduğu evrimsel psikoloji literatüründe adaptasyonist perspektiften tartışma konusu olmuştur. Evrilmiş bazı davranışsal mekanizmalar tarihsel süreç içerisinde önemini kaybederek gen havuzunun bir parçası olmanın önkoşulu olma halinden çıkmakta ve önemsiz bir varyasyona dönüşebilmektedir. Primitif ve modern toplum dinamiklerinin hızla birbirinden daha da uzaklaşması ve başkalaşması durumu göz önünde bulundurulduğunda, geçmişte uyumluluk başarısını yükselten davranışların ve mental örüntülerin modern toplumsal alanda birtakım çatışmalara sebebiyet vererek bireyin öteki olarak imlenmesine neden olabilecek durumları açığa çıkarabileceği bir gerçekliktir. Bu nedenle seçilim baskısının insan türü özelinde değişken bir doğaya sahip olduğu söylenebilmektedir.

Bir modül olup olmadığı konusunda yoğun tartışmaların yaşandığı dini düşünce ve davranış da evrimsel psikoloji perspektifinden incelenmeye başlanmıştır. Tanımlanması ve sınırlandırılması güç olduğu kadar tarihsel gelişimler ve değişimler nedeniyle sürekli bir başkalaşma halinde olduğu görülen dinsel gerçeklik, bilimsel olarak incelenmesi kayda değer bir çaba gerektiren kültürel bir bileşendir. Dinsel paradigmaların toplumların düşünsel örüntülerine derinden etki ettiği yadsınamaz bir realite olsa da evrimsel psikolojik perspektiften meta-kültürel yapıları tespit etmek ve

bu yapıların ortaya çıkışına dair bilimsel bir çerçeve çizmek ilk bakışta tahmin edildiği kadar kolay olmamakta ve multidisipliner bir açıklama sürecini zorunlu kılmaktadır.

Tez dahilinde, evrimsel din psikolojisi alanındaki temel yaklaşımlar ve bu yaklaşımların temel argümanları karşılaştırmalı bir biçimde okuyucuya sunulacaktır. Argümanların kuramsal boyutta zayıf ve güçlü yönleri incelenecek, temel savlar saha çalışmaları referans gösterilerek değerlendirilecektir.

Çalışma büyük oranda İngilizce literatürde ortaya konan kuramsal çerçeveler ve bulgular üzerinden şekillendirilmiş ve yöneltilen eleştirel bu sınırlılık dahilinde yapılandırılmıştır. Diğer dillerde üretilen araştırmalar arasından yalnızca yüksek etki faktörüne sahip olan çalışmaların kısmi tercümelerinden faydalanılmıştır.

Psikolojik süreçlerin biyolojik altyapıları başat bir önem taşımakta ve bu sahada yapılan çalışmalar nöroteoloji gibi multidisipliner alt alanların ortaya çıkmasına önayak olarak bilimsel kazanım açısından gelecek vadetmektedir. Fizyolojik bir bileşenin bilişsel uzantısı olarak zihnin evrimsel yolağının ve bu sürecin açığa çıkardığı kültürel görüngülerle yakın bir temas halinde olan dinsel düşünce ve davranışın, biyolojik yapıyı merkeze alarak bütüncül bir bakışla incelendiğinde bilimsel anlayışımıza yeni açılımlar kazandırma potansiyeli taşıdığı görülecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM
EVRİMSEL PSİKOLOJİ

1.1. TANIM

Evrimsel psikoloji, insanların ve insan dışı canlıların psikolojik yapılarını modern evrimsel perspektiften inceleyen bilimsel disiplindir.[1] Psikoloji; her ne kadar kavramsal bağlamda etolojiden ayrı bir disiplin olsa da insan türünün bilişsel ve davranışsal süreçleri ve bu süreçlerin altında yatan mekanizmalar türleşmeden bağımsız incelenemeyeceğinden, evrimsel psikolojik perspektif insan dışı canlıları da konu edinen bir içeriğe sahiptir. İnsan davranış örüntüleri gerek uzak akraba memeli türlerinin gerekse de *Homo sapiens* soy hattında yer alan ve davranışları doğrudan incelenemese de dolaylı yoldan jeolojik, arkeolojik ve antropolojik bulgular vasıtasıyla incelenebilen türlerin davranış örüntüleri ile karşılaştırılarak insan türünün tarih öncesi türsel gelişimine dair tutarlı bir çerçeve çizilmeye çalışılmakla birlikte, türlerin gelecek projeksiyonuna dair potansiyel izlekler de tespit edilmeye çalışılmaktadır.

Evrimsel psikoloji disiplininin bilimsel inceleme odağı organizmadır fakat organizmaya etki eden çevresel faktörler birtakım güçlü seçilim baskıları yaratmaktadır. Bu faktörler çevresel olarak adlandırılıyor olsa da aslında kastedilen dışsal faktörlerdir. Çünkü organizma, direkt olarak içerisinde bulunduğu doğal koşullardan etkilenen bir fail/ajan olmakla birlikte mensubu olduğu sosyal ekosistemin de bir parçasıdır. Bu sosyal örüntü ağlarından doğrudan etkilenmekte olan organizma, cinsel seçilim baskısı gibi dışsal faktörlerin başat rol oynadığı bir çevrenin ürünüdür. Bu nedenle evrimsel psikoloji, davranış örüntülerini organizma-çevre etkileşimi merkezli bir bakış açısından incelemeye tabi tutar. Bu ilişki, tek taraflı etkinin gözlendiği bir ilişki olmanın ötesinde farklı bileşenlere sahip bir yapı olarak incelenir. Organizma, insan türü gibi istisnai türler özelinde, çevresel faktörleri manipüle etme ve bu faktörlerin doğurabileceği potansiyel baskıyı ekarte etme potansiyeline sahiptir. Bu sebeple çevresel faktörler organizmayı ve genel

[1] Schacter ve diğerleri, **Psychology**, 3. Edisyon, Worth Publishers, ABD, 2010, s. 25.

olarak da bir türü etkilediği kadar; türler de seçilim baskısı mekanizmalarına doğrudan ya da dolaylı bir şekilde etki etmektedir.

Hangi davranışların ve zihinsel süreçlerin, hayatta kalma (survival) ve üreme (reproduction) gibi doğal ve cinsel seçilim süreçlerinde organizmanın uyumluluk başarısına katkı sağlayan yapılar olduğunu tespit etmek, evrimsel psikolojinin temel çalışma prensiplerinden birini oluşturmaktadır.[2] Bu anlamda evrimsel biyolojinin fizyolojik özelleşme üzerine yaptığı vurgunun analog bir benzerini evrimsel psikolojide davranışsal boyutta gözlemlemekteyiz. Bilişsel ve davranışsal süreçler, tıpkı süreç içerisinde başkalaşan organlar gibi, farklı seçilim baskılarına uyum sağlamayı sağlayan yapılardır ve bu yapılar adaptifliklerini seçilim süreçlerine borçludur.

Evrimsel psikolojide genel olarak modüler zihin yaklaşımı kullanılmaktadır. Modüller bir davranışın açığa çıkmasına sebebiyet veren, nörobiyolojiye içkin bilişsel yapılar ve bunların davranışsal dışavurumları şeklinde tanımlanabilir.[3] Davranış örüntülerinin nörofizyolojik bağıntıları bulunmakla birlikte, her davranış belli bir fonksiyonel yapıyla zorunlu olarak ilintilendirilemeyebilir. Alan-tanımsız (domain general) şeklinde ifade edilen bu modüller de en nihayetinde gözlemlenebilir ve sınıflandırılabilir edimlerin açığa çıkmasına sebebiyet verdiğinden; fizyolojik ilintisinden bağımsız olarak evrimsel psikolojinin çalışma sahasına girmektedir. Alan-tanımlı (domain specific) davranışları tespit etmek ise fonksiyonel nöroanatomik bulgular nedeniyle kısmen daha basittir. Fakat evrimsel psikolojik perspektifin temel gayesi, bilişsel ve davranışsal örüntülerin fonksiyonel altyapıları veya mekanizmalarını incelemek değildir. Ontojeni odaklı yaklaşımlardan bu noktada farklılaşan evrimsel psikolojinin temel odağı, bahsi geçen bu modüllerin filojenik sürecini tahlil etmek ve bu yapıların açığa çıkmasına neden olan orijin etmenlere ulaşmaktır.

Bilişsel süreçler ve davranışları kategorik bir perspektiften ele alan modüler yaklaşım, zihni kısmen birbirinden bağımsız varlık gösteren bileşenler bütünü olarak ele alır. Bu bileşenler, birtakım alt kategoriler altında ilinti göstererek etkileşime giriyor olsalar dahi özgün mekanizmalar olarak değerlendirilir. Bu nedenle açığa

---

[2] David M. Buss, **The Handbook of Evolutionary Psychology Vol. 1**, Wiley, ABD, 2016, ss. 1-5.

[3] Leda Cosmides ve diğerleri, **Cognitive adaptations for social exchange. The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture**, Oxford University Press, 1992, s.164.

çıkan davranışların ve gözlemlenen bilişsel süreçlerin sınırlarının net bir şekilde operasyonel tanımla çizilmesi gerekmektedir.

Evrimsel biyoloji disiplininde; organizmanın biyolojik bileşenlerinin bir türün yaşamsal fonksiyonlarını sürdürmesi noktasında sundukları katkıyı ve bu katkının türlerin evrimsel geçmişinde hangi çevresel koşullara uyum sağlamayı kolaylaştırdığını tespit etmek, odak çalışma prensiplerinden biridir. Bu noktada, evrimsel biyolojinin davranış bilimlerindeki analog karşılığı olan evrimsel psikoloji disiplininde de evrimsel biyolojiye benzer olarak, zihinsel modüllerin uyumluluk başarısına etkisi ve bu modüllerin açığa çıkış öyküleri incelemeye tabi tutulmaktadır. Bu noktada genetik materyal kadar kültürel bileşenler de (memetik) büyük önem arz etmektedir. Tüm bu parametreleri holistik bir anlayışla bir arada değerlendirmek, nihai çıktının bilimsel geçerliğini artırmakla birlikte tespit noktasında hücresel yaklaşım daha işlevsel bulunmaktadır.

1.2. TARİHÇE

Evrimsel psikoloji disiplininin kökenleri, evrimsel biyoloji alanında yapılan ilk sistematik çalışmalara kadar dayanmaktadır. Her ne kadar tarihsel olarak birçok düşünür, evrimsel süreç üzerine spekülasyonlarda bulunmuş olsa da savlarını bilimsel olarak sistematize eden ilk bilim insanı Charles Robert Darwin'dir. Bu nedenle evrim kuramı ve dolayısıyla evrimsel psikoloji disiplini Darwin ismiyle anılmaktadır.

1.2.1. Öncül Çalışmalar

Charles Darwin'in; 1859'da yayımlamış olduğu "On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life" namı diğer "On the Origin of Species" (Türlerin Kökeni) isimli eser, bilimsel evrim çalışmalarının temeli olarak kabul edilir. Galapagos adalarında ispinoz kuşlarının fizyolojik yapıları üzerine yaptığı gözlemler vasıtasıyla, türlerin morfolojik özelliklerinin doğal etmenler nedeniyle başkalaştığını tespit etmiştir. Bu

tespitten yola çıkarak tüm türlerin, çevresel koşulların kolektif bir ürünü olabileceği fikrini ortaya atmış ve Türlerin Kökeni eserini kaleme almıştır.

Darwin; yalnızca organizma fizyolojisinin değil, davranış örüntülerinin de bu seçilim baskılarından etkilenebileceği sonucuna ulaşmıştır. Fakat tıpkı evrim kuramını inşa ederken beslendiği bir fikirsel arka plan olduğu gibi davranış örüntülerinin başkalaşabileceğine dair öngörüsünü ortaya attığı esnada da kendinden önceki bilim insanlarının sezgilerine kulak vermekteydi. Bu noktada Herbert Spencer'ın kaleme almış olduğu "Principles of Psychology" eserinin büyük önem taşıdığı söylenebilir. Bu eserde Spencer; hem türlerin evriminden hem de tekil olarak organizma davranışının çevre ile etkileşim yoluyla nasıl uyumsama sürecine girdiğinden bahsetmektedir. Çevreye uyumda davranış değişiklikleri ilkesini bir değişken olarak kabul etmesi, evrimsel psikolojinin doğuşuna ön ayak olmuştur. Bu etkiyi Darwin'in eserinde şu sözlerle görmekteyiz:

> "*Gelecekte, çok daha önemli araştırmalara açık alanlar görüyorum. Psikoloji, Bay Herbert Spencer'ın şimdiden attığı temele, her zihinsel yetinin ve kapasitenin ancak yavaş ve aşamalı olarak edinilebildiği temeline güvenle oturtulabilir. İnsanın kökeni ve tarihi daha da aydınlanacaktır.*"[4]

Darwin, insan biyolojisinin unsurlarından biri olan beynin ve onun ortaya koyduğu zihinsel süreçlerin ve davranışların da evrimsel perspektiften incelenebileceğini çok erken bir tarihte fark etmiştir. Bu tarihte psikoloji bilimi henüz ayrı bir disiplin olarak görülmüyor olsa dahi, insan davranışlarının biyolojik mekanizmalar vasıtasıyla açıklanması fikri psikoloji disiplininde uzun vadede kendine yer bulacak bir tartışmanın ve ekolleşme sürecinin ilk adımları olarak değerlendirilebilecektir.

Biyolojik açıklamalar kimi zaman ise bazı çevrelerde mekanik bulunmuş; insan türünün bu açıklamalardan bağımsız, mutlak bilişsel ve iradi özgürlüğe sahip bir tür olduğu savunulmuştur. Bu iddialar kimi zaman felsefi kimi zaman ise teolojik gerekçelendirmeler vasıtasıyla dillendirilmiştir.[5] Tüm bu itirazlara rağmen davranış bilimciler gözlemlerini sürdürmeye ve biyolojik ilintiler üzerine çalışma yürütmeye

---

4 Charles Darwin, **The Origin of Species**, John Murray, İngiltere, 1859, s.488.
5 Mariano Artigas ve diğerleri, **Negotiating Darwin: the Vatican confronts evolution**, **1877–1902**, JHU Press, 2006, s.270.

devam etmiştir. Bu araştırmacılardan biri olan Darwin, organizmaların duygu durumları ve psikolojileri üzerine, "The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex" (İnsanın Türeyişi) ve "The Expression of the Emotions in Man and Animals" (İnsan ve Hayvanlarda Duyguların İfadesi) isimli iki kitap yazmıştır.

The Descent of Man eserinde Darwin; evrim teorisini insan evrimine uyarlamakta ve doğal seçilimden farklı, ancak onunla bağlantılı bir biyolojik adaptasyon biçimi olan eşeysel seçilim fikrini detaylandırmaktadır. Kitap; evrimsel psikoloji, evrimsel etik, evrimsel müzikoloji, insan ırkları arasındaki farklılıklar, cinsiyetler arasındaki farklılıklar, kadınların eş seçimindeki baskın rolü gibi birçok konuya değinmektedir. Bu eserin bir bölümü olarak düşünülen fakat daha sonra ayrı bir kitap olarak kaleme alınılan ikinci kitap olan "The Expression of the Emotions in Man and Animals" eserinde ise türler arası karşılaştırmalı incelemelerde bulunulmuştur. Özellikle insan-dışı primatlarda ve insanlarda, belli duygusal reaksiyonların benzer yüz ifadeleriyle belirtiliyor olması durumu dikkat çekici bulgular arasındadır.

Darwin'in kuramı, ortaya konulduğu dönemde yalnızca biyoloji alanında değil psikoloji alanında da geniş yankı uyandırmıştır. William James'in, İşlevselcilik akımını inşa ederken evrim kuramından ilham aldığı görülebilmektedir. Bu anlamda James, uyumsama odaklı psikolojik okumaların ilk temsilcilerinden birisidir. James; zihnin yapısından ziyade zihinsel süreçlerin ve davranışların, organizmanın çevreye uyumunda sağladığı katkılar üzerine çalışmaktaydı.[6] Ekolleşme sürecinde evrimsel perspektifin kullanıldığı alanlar yalnızca İşlevselcilik ile sınırlı değildir. Psişenin biyolojik temellerine atıf yapılan her bir ekol aslında dolaylı yoldan dahi olsa evrimsel paradigmaya değinmektedir.

1.2.2. Modern Evrimsel Sentez

Yirminci yüzyılın ortalarına yaklaşıldığında, Modern Evrimsel Sentez'in de kabulüyle birlikte evrimsel psikoloji alanında yapılan çalışmalar hızlanmış ve etolojik çalışmaların sonuçlarının, insanlar açısından neler ifade ettiği tartışılmaya

[6] Joseph Hart, "The significance of William James' ideas for modern psychotherapy", **Journal of Contemporary Psychotherapy**, Cilt: 12, Sayı: 2, 1981, s. 88-102.

başlanmıştır.[7] Günümüzde de geçerliliğini sürdüren bu yeni paradigma; Mendel'in Kalıtım Kuramı ile Darwin'in Evrim Kuramı'nın birlikte yorumlanması vasıtasıyla ortaya çıkmıştır. Popülasyon genetiğinde yaşanan değişimlerin ve bunların türler üzerinde yarattığı fenotipik başkalaşımların daha etkili incelenmesini sağlayan kuram; daha kapsamlı ve tutarlı bir bilimsel perspektifin uyarlanmasında önemli bir yer edinmiştir.

William Donald Hamilton'ın kapsayıcı uyumluluk (inclusive fitness) üzerine yaptığı çalışmalar ve ortaya koyduğu formülizasyonlar, evrimsel din psikolojisi alanının teorik altyapısının oluşumu esnasında tekil organizma bazlı değerlendirmelerin yanı sıra popülasyon bazlı değerlendirmelerin de göz önünde bulundurulması gerektiğine işaret eden önemli atılımlardan biridir. Bu önerme vasıtasıyla uyumluluk başarısının yalnızca tekil organizma üzerinden okunan bir seçilim süreci olmadığı, popülasyon içi altruistik davranış örüntülerinin büyük önem arz ettiği sonucuna varılmıştır. Davranış bilimciler tarafından sosyobiyoloji olarak isimlendirilen bu sentezin önemli temel parametrelerinden biri; doğal çevre olarak isimlendirilen ve organizmayı kuşatan alana, diğer organizmaların ve onlarla yaşanan etkileşimlerin de dahil olduğu fikridir.

İnsan-dışı canlılığın bilişsel ve davranışsal çözümlemelerine yönelik çabalar insan türüne de uyarlanmıştır. Modern evrimsel psikoloji alanı üzerine yapılan ve insan psikolojisini odağa alan çalışmalar 1979 yılında Donald Symons'un yazdığı The Evolution of Human Sexuality (İnsan Cinselliğinin Evrimi) isimli kitapla önemli bir ivme kazanmıştır.

Günümüzde evrimsel psikoloji perspektifi davranış bilimlerinin birçok farklı alt-disiplininde kullanılmaktadır. Sosyal psikoloji bu alanların en başat olanıdır. Evrimsel davranış bilimciler; kolektif bir çabanın ürünü olarak, bilim insanlarının ortaya koymuş oldukları antropolojik, sosyolojik, biyolojik ve ekolojik bilgi birikimini ve yorumları bilişsel perspektiften inceleyerek insan doğasına dair kapsayıcı ve multidisipliner çalışmalar yürütmektedir.[8] İnsan-dışı canlılık üzerine

[7] Julian Huxley, **Evolution. The modern synthesis**., George Allen & Unwin Ltd, İngiltere, 1942, s.15.

[8] Joseph Bulbulia, "The cognitive and evolutionary psychology of religion", **Biology and Philosophy**. Cilt: 19, Sayı: 5, 2004, ss. 655-660.

yapılan deneylerden hareketle homolog ve analog davranışların tespiti yapılarak atasal çevreye dair daha detaylı bir kavrayış elde edilmeye çalışılmaktadır.[9]

Evrimsel psikolojik perspektif yalnızca geçmişe dönük çalışmalarla günümüzü anlamlandırmaya yönelik çalışmalardan ibaret değildir; türlerin geleceğe dönük projeksiyonlarının öngörüsünü de bünyesinde barındırmaktadır. Kimi zaman bu çaba tarihsel süreçleri evrimsel açıdan irdelemeye ve bir takım deterministik öngörülerde bulunmaya kadar varıyor olsa da tarihsel süreçlerin sayısız parametreye bağlı gelişimleri göz önünde bulundurulduğunda böylesi bir çabanın sonuç vermesinin teorik olarak henüz imkân dahilinde olmadığı çıkarımında bulunmak kaçınılmazdır. Deterministik gelecek projeksiyonu öngörüleri alanında yapılan çalışmaların sayısı bugüne kadar azalmış olsa da akademik uzlaşmazlık devam etmektedir.[10]

1.3. METODOLOJİ

Evrimsel psikoloji; insan doğasını, atasal çevrede tekrar eden problemlere çözüm niteliğinde evrilmiş bir takım evrensel davranışsal uyarlamaların ürünü olarak görmektedir.[11] Evrimsel psikolojinin metodolojik çerçevesi, modern evrim teorisi gözetilerek oluşturulmuştur. Bu anlamda modern toplumsal dinamiklerde etken olan bilişsel ve davranışsal kalıpların dahi kökensel arkaplanının atasal çevrede yaşanan sorunlara ve bu sorunlara çözüm olarak evrilen adaptif yapılara dayandığı söylenmektedir.

1.3.1. Evrimsel Psikoloji Modeli

Disiplini diğer psikoloji alt disiplinlerinden ayıran iki temel özellik bulunmaktadır. Bunlardan ilki, metodolojik olarak "Standart Sosyal Bilimler Modeli" (SSBM) yerine "Evrimsel Psikoloji Modeli" (EPM) kullanılmasıdır.

---

9 David P Schmitt and June J. Pilcher, "Evaluating evidence of psychological adaptation: How do we know one when we see one?", **Psychological Science**, Cilt: 15, Sayı: 10, 2004, ss. 643-649.

10 Hunt, Lynn, "The Self and Its History", **The American Historical Review**, Cilt: 119, Sayı: 5 2014, ss 1576-1586.

11 John Tooby ve Leda Cosmides, "Conceptual Foundations of Evolutionary Psychology", **The Handbook of Evolutionary Psychology**, ABD, 2005, s. 9.

Evrimsel Psikoloji Modeli'ne göre tüm kültürlerde evrensel olarak ortaya çıkan davranışlar veya özellikler, psikolojik adaptasyonlar lehinde göstergelerdir ve SSSM bu durumu açıklamada tek başına yeterli gözükmemektedir.[12] Evrimsel Psikoloji Modeli'nde, Standart Sosyal Bilimler Modeli'nin aksine biyolojik altyapı, insan doğasının temel bileşeni olarak görülmektedir. Bu modele göre kültürel değişkenlerin tümü biyolojik altyapıya bağlıdır. İnsan davranışlarını şekillendiren temel itki; kültürel arka planlar değil, evrimsel geçmiş ve organizmanın nörofizyolojisidir. Bu modele göre; kültürel etmenler ve diğer tüm memetik paradigmalar, beynin bir ürünü olmaları sebebiyle doğal süreçlerin ürünleri olarak düşünülmekte ve organizmanın bilişsel yapısının bir sonucu olarak ortaya çıkmış yapılar olarak görülmektedir. Bu sebeple insan doğasının çözümlenmesinde biyolojik paradigmanın görmezden gelinmesinin mutlak surette yanlış sonuçlara ulaşılmasına sebebiyet verileceği söylenmektedir. Bunun yanı sıra; evrimsel metodolojiyi öncelemese dahi tüm psikolojik perspektiflerin bir şekilde evrimsel paradigmayı örtük olarak kullanmakta olduğu, uyumluluk başarısının psişenin temel itkilerinden birisi olması nedeniyle tümüyle psikoloji biliminin evrimsel dinamiklerden bağımsız düşünülemeyeceği önerilmiştir.[13]

1.3.2. Beş Temel Bileşen

Evrimsel psikolojik metodoloji, beş temel bileşen üzerine inşa edilmiştir.[14] Bu bileşenler aşağıdaki gibi özetlenebilir:

1.3.2.1. Mekanizma

Organizmaların bilişsel süreçleri ve bu süreçlerin davranışsal yansımaları, psikolojik mekanizmaların işleyişi sonucu açığa çıkan ürünlerdir. Her bir mekanizma

---

[12] John Tooby ve Leda Cosmides, **The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture**, Oxford University Press, 1992, s. 23.
[13] Daniel Nettle ve Thom Scott-Phillips, "Is a non-evolutionary psychology possible?", **Center for Open Science**, BK, 2021, ss. 15
[14] Leda, Cosmides ve John Tooby, "From evolution to behavior: Evolutionary psychology as the missing link", **The latest on the best: Essays on evolution and optimality**., The MIT Press, ABD, 1987, ss. 276–306

kendine has bir işleyiş ve yapılanma sürecine sahip olsa da atasal çevredeki problemlere çözüm olma/bulma ortak paydasında buluşmaktadırlar.

1.3.2.2. Etkileşimlilik

Psikolojik mekanizmalar, duyu organları vasıtasıyla elde edilen verileri işleyerek dışsal gerçekliğe dair zihinsel bir izdüşüm yaratmaktadır. Bu izdüşümlerin uzantısı olarak bilişsel süreçler ve davranışlar ortaya çıkmaktadır. Bir türdeki tüm organizmaların ortak paylaştığı çok sayıda mekanizma olduğundan benzer davranışsal ve bilişsel süreçlerin açığa çıkmasını beklemek sağduyuya aykırı gözükmese de bu mekanizmaların maruz kaldığı çevresel uyaranların gösterebileceği potansiyel varyasyon göz önünde bulundurulduğunda bilişsel ve davranışsal çeşitliliğin kaçınılmaz olduğu sonucuna varılacaktır.

1.3.2.3. İşlevselcilik

Bir takım psikolojik mekanizmaların; türün evrimsel gelişiminde popülasyonun geneline yaygın bir biçimde uzun bir süredir taşınması, mekanizmanın işlevsel bir değeri olduğuna ilişkin önemli bir göstergedir. Bu açıdan bakıldığında mekanizmalar, organizmanın yaşamkalım ve üreme potansiyelini doğrudan yahut dolaylı yoldan artıran işlevselliğe sahip yapılar olarak görülmektedir. Bu nedenle mekanizmalar, vücuttaki anatomik yapılarla ve organlarla analog bir benzeşim göstermektedir.

1.3.2.4. Etkili Adaptasyonizm

Psikolojik mekanizmalar; çevresel koşulların ve farklı seçilim süreçlerinin bir ürünüdür. Bu nedenle, çevresel etmenlerin ve seçilim baskılarının bir ürünü olarak, karşılaşılan problemlere en etkin çözümleri üreten özelliklerin popülasyonda kalıcı olması kaçınılmazdır. Organizmayı incelerken; organizmanın içerisinde bulunduğu çevre hakkında bilgi sahibi olmayan bir araştırmacı, adaptasyondan hareketle organizmanın doğal habitatı hakkında fikir edinebileceği gibi habitattan hareketle

potansiyel adaptasyonlar hakkında da varsayım yürütebilmektedir. Aynı durum, mekanizmanın fonksiyonundan hareketle mekanizma bileşenlerinin öngörüsü (ileriye-dönük mühendislik) ve mekanizma bileşenlerinden hareketle mekanizma fonksiyonuna dair yapılan çıkarımlarda (tersine mühendislik) görülebilmektedir.

1.3.2.5. İşlevsel Özgüllük

Psikolojik mekanizmalar; çevresel uyaranların tamamını aynı anda çözümlemekten ziyade, belli uyaranlara belli reaksiyonları göstermek üzere özelleşmiş yapılardır. Örneğin bu mekanizmalar, tüm bir sosyal örüntü ağını tekil bir yapıya indirgeyerek çözümlemektense, örüntünün içerisindeki potansiyel işbirlikçileri, partnerleri, otorite figürlerini, tehlike prediktörlerini ayrı ayrı işleyerek mekanizmaya has reaksiyonlar, cevaplar ve çözümler üretmektedir. Aynı durum, alan-tanımlı ve alan-tanımsız mekanizmaların işleyiş prensiplerinde de karşımıza çıkmaktadır.

1.3.3. İkili Kalıtım Kuramı

1981'de genetik bilimciler Luigi Luca Cavalli-Sforza ve Marcus W. Feldman'ın yanısıra ekolog ve antropolog Robert Boyd ve Peter J. Richerson'ın ortaya koyduğu ve katkı sağladığı "İkili Kalıtım Kuramı" (Dual Inheretence Theory) evrimsel biyolojik altyapının ve kültürel değişkenlerin birbirilerini etkilemesi sonucu ortaklaşa bir başkalaşım sürecinin nasıl yaşandığını gösteren önemli bir fikirsel çerçeve sunmaktadır. Bu kuram, biokültürel evrim ismiyle de bilinmektedir. Teoriye göre genler ve kültürel yapılar (memler) birbirilerini sürekli olarak etkileyen ve başkalaştıran oluşumlardır.[15] Bu sebeple kültürel yapılar da doğal seçilim sürecinin bir parçasıdır ve evrimsel açıdan zarar yahut fayda sağlayabilecek adaptif ve maladaptif bileşenlere sahip olabilmektedirler. Kültür, kimi zaman toplulukların ayakta kalmasını, sürdürülebilir bir yaşama sahip olmasını ve verimli bir üreme stratejisini beraberinde getirebileceği gibi; tam aksine maladaptif pratiklerin

---

[15] Kevin N. Laland, "Exploring gene–culture interactions: insights from handedness, sexual selection and niche-construction case studies", **Philosophical Transactions of the Royal Society of London B: Biological Sciences**, Sayı: 363 Cilt: 1509, ABD, 2008, ss. 3577-3589.

benimsenmesi yoluyla kitlesel yok oluşlara sebebiyet verecek bir süreci de başlatabilecektir.

Kültür bu bağlamda bir entite olarak kalıtımsal altyapıdan bağımsız fakat orijin olarak bireyin genetik altyapısıyla dolaylı yoldan ilintili, bireyin içerisinde bulunduğu toplumdan "sosyal öğrenme" aracılığıyla edindiği değerler ve anlayışlar dizgesidir denebilir. Kimi zaman kültürün, "mem" adı verilen ve genlerin sosyal yapı bağlamında analog karşılığı olan mikro bilgi birimlerinden oluştuğu da ifade edilmektedir.[16] Bu yaklaşıma göre birey; edindiği bilgiyi kopyalamakta, kendi hayatına uygulamakta ve kendinden sonraki jenerasyona aktarmaktadır. Fakat bu kopyalamalar her zaman birebir aynı verinin üretimiyle sonuçlanmamaktadır. Zihin, bu kopyalama sürecinde birtakım memlerde küçük değişiklikler yaparak, bu memleri yeniden üretmekte ve bu değişiklikler zaman içerisinde kültürel yapıda geniş çaplı değişikliklere sebebiyet verebilmektedir. Bu değişiklikler, seçilimin şartlarına uygunluklarına göre kalıcı veya geçici olabilmektedir. Kimi zaman ise birtakım kurumlar veya organizasyonlar memetik dinamiklere dışarıdan müdahale ederek; kültürel yapıları, memetik mühendisliği ile kanalize etmeye çalışabilmektedir. Bu anlamda memler hem doğal seçilim süreçlerine hem de yapay seçilim süreçlerine tabi oluşumlardır.

Memlerin bir araya gelmesiyle oluşan kompleks kültür ağları olan mempleksler; doğal kültürel etkileşim süreçleri sonucunda açığa çıkan olağan yapılar olabileceği gibi, kasıtlı olarak inşa edilen antropojenik konstrüksiyonlar olarak da karşımıza çıkabilir. Mempleksler dışsal etkilerin sonucunda şekillenmekle birlikte, kompleks kültürel ağlara dönüşerek dışsal gerçekliği de değiştirebilir ve dönüştürebilir. Bu nedenle memler; evrimsel psikolojinin temel parametrelerinden biri olan Etkileşimlilik İlkesi'nin önemli örneklerinden biri olma özelliği taşımaktadır. Bu nedenle memler yalnızca edilgen bir unsur olarak görülmemekte, etkileşimli bir çevre-mem görüşü daha tutarlı gözükmektedir. Biyolojik formasyonların temel yapıtaşı ve kalıtımsal altyapısı olan genlerin epigenetik süreçler sonucunda başkalaşım gösterebileceği göz önünde bulundurulduğunda, kültürün yalnızca bir sosyal yapı olmadığı daha açık bir şekilde takdir edilebilecektir.

---

[16] Dan Sperber, **An Objection to the Memetic Approach to Culture**, Oxford University Press, Birleşik Krallık, 2000, ss 163-173.

Bu nedenle günümüz davranışsal genetik çalışmalarında da çok önemli bir bileşen olarak görülen epigenetik faktörler, kültür ve genetik altyapı arasındaki etkileşim alanı olarak dikkate değer bir çalışma alanı haline gelmektedir.

1.3.4. Filojenik Bağlam

Evrimsel psikoloji disiplinini diğer psikoloji alt disiplinlerinden ayıran ikinci faktör ise evrimsel psikoloji çalışmalarının odak noktasının, davranışsal ya da zihinsel süreçlerin mekanizmalarından çok evrimsel kökenleri (phylogeny) üzerine yoğunlaşmasıdır. Nikolaas Tinbergen'ın "Dört Soru" tablosu bu ayrımı teknik bir biçimde göstermektedir.[17]

Tablo 1: Nikolaas Tinbergen'ın Dört Sorusu

		Ardışık vs. Statik Bakış Açısı	
		Tarihsel/Gelişimsel Arkaplan	**Mevcut Form**
Nasıl ve Neden Soruları	**Yakın Geçmiş (Nasıl)**	Ontojeni	Mekanizma
	Evrimsel Geçmiş (Neden)	Filojeni	Adaptasyon

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Standart Sosyal Bilimler Modeli'ni temel alan çalışmalarda zihinsel süreçler ve davranışlar incelenirken, organizmanın yaşam öyküsü süreç aralığı (ontojeni) başat inceleme sahası olarak öncelenmektedir. Fakat evrimsel psikoloji çalışmalarında daha çok; organizmanın, atasal çevre koşullarına uyum

[17] Niko Tinbergen, "On aims and methods of ethology", **Zeitschrift für tierpsychologie**, 1963, Sayı: 20, Cilt: 4, ss. 410-433.

sağlayabilmesi için gelişmiş kognitif yapılarının neler olduğu ve bu yapıların tam olarak hangi faktörlerden dolayı evrildiği incelenmektedir. Bu nedenle evrimsel psikoloji tekil bir organizma yahut birey bazında değil, bazen tüm bir tür bazen de ardışık türler bazında (filojeni) evrimsel yolakların gelişimini konu edinmektedir.

Evrimsel psikoloji, tıpkı her organın evrimsel geçmişte bir işlevinin bulunduğu gibi psikolojik mekanizmaların da belli sebeplerden dolayı evrildiği hipotezi üzerine kuruludur. Bu mekanizmalar çevresel problemlere çözümler getirdiğinden evrensel özellikler göstermelidir.

Doğada karşılaşılan problemler iki temel sınıfa ayrılmaktadır: Hayatta kalma (survival) temelli ve üreme (reproduction) temelli problemler. Hayatta kalma ve üreme becerileri canlılığın yapıtaşlarını oluştururlar. Hayatta kalma becerisi gelişmiş bir canlı eşeyli veya eşeysiz bir biçimde üreyemiyorsa kalıtımsal açıdan başarısız olacaktır. Yahut tam tersine üreme becerisine sahip bir organizma hayatta kalma becerisinden yoksunsa, üreyebilirliği adaptif fayda sağlayamayacaktır. Bu iki temel yetiyi destekleyici her türlü organ ve psikolojik mekanizma canlının türsel başarısını yükseltecektir.

Tüm bu bulgulardan hareketle davranış bilimciler, canlılar üzerine yaptıkları gözlemler sonucunda, canlıların davranışlarını adaptif -çevresel şartlara uyumu kolaylaştıran- ve maladaptif –çevresel şartlara uyumu zorlaştıran- şeklinde sınıflandırmaya başlamıştır. Tıpkı fizyolojik mekanizmaların isimlendirilmesinde de kullanıldığı gibi adaptif psikolojik mekanizmalar adaptasyon olarak isimlendirilmiştir.

Psikolojik adaptasyonlar, organizmalarda birçok farklı problemi çözecek şekilde kendilerine yer bulurlar. Gösterdikleri işlevlere göre doğal seçilim[18], cinsel seçilim[19] ve türsel seçilim[20] problemlerine çözüm olarak ortaya çıkmış modüller olarak üç ana başlık altında incelenebilirler. Fakat taşıdıkları özelliklerden ve çözüm buldukları atasal çevre problemlerinden bağımsız olarak tüm psikolojik mekanizmalar evrimsel geçmiş bağlamında birtakım ortak noktalara sahiptir. Bu

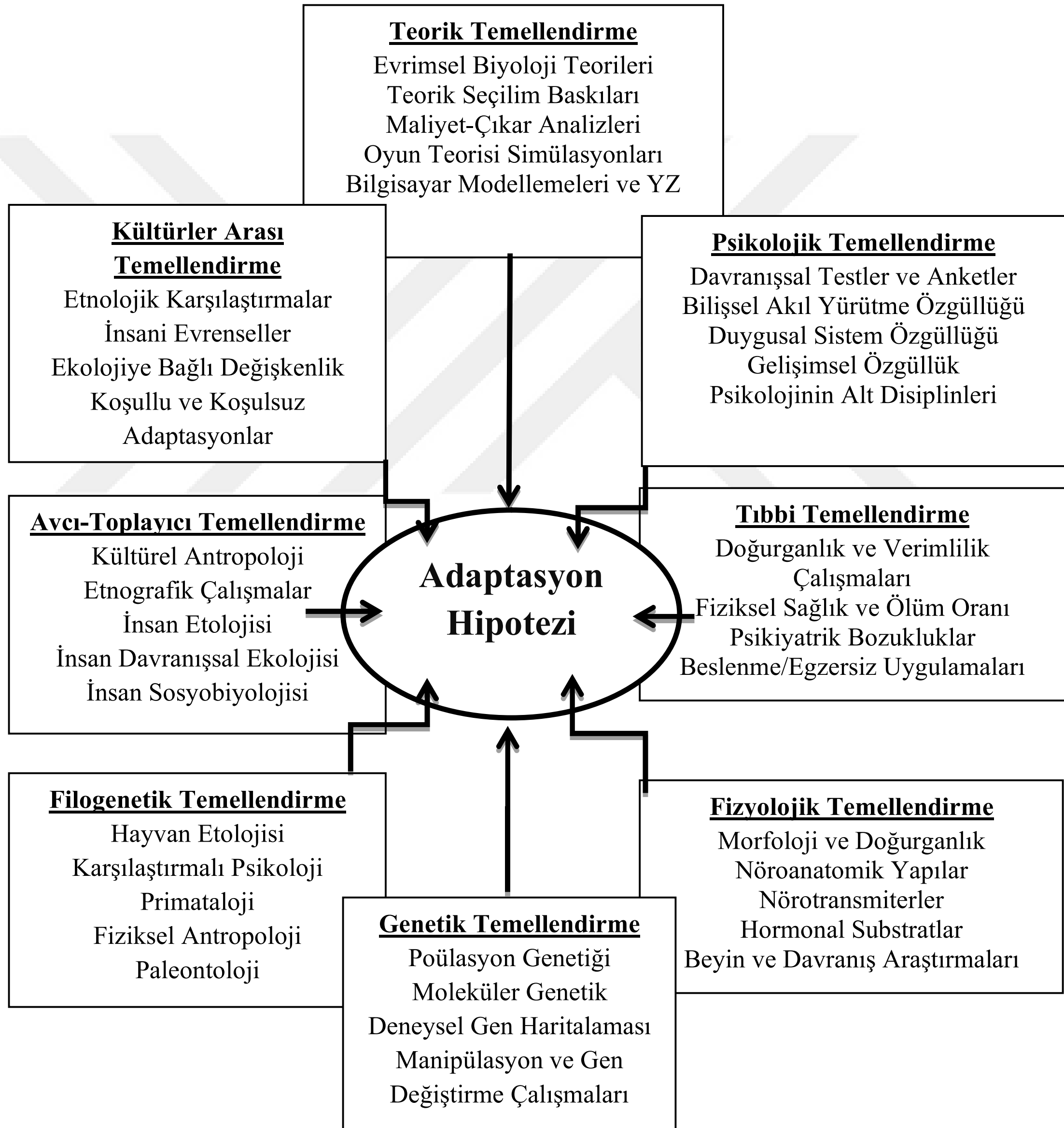
[18] Michael J. Wade ve Susan Kalisz, “The causes of natural selection”, **Evolution**, Sayı: 44, Cilt: 8, 1990, ss. 1947-1955.

[19] Malte Andersson ve Yoh Iwasa., “Sexual selection”, **Trends in ecology & evolution**, Sayı: 11 Cilt: 2, 1996, ss. 53-58.

[20] Richard E Michod, “The theory of kin selection”, **Annual Review of Ecology and Systematics**, Sayı: 13, Cilt: 1, 1982, s. 23-55.

nedenle hangi davranışsal ve bilişsel süreçlerin adaptasyon olarak isimlendirilmesi gerektiği sorusuna yanıt vermek için kullanılan teknikler büyük benzeşimler göstermektedir. Psikolojik adaptasyonların kuramsal altyapısının oluşturulması esnasında birden fazla temellendirme yöntemi kullanılmaktadır. Bu yöntemler şematik bir biçimde Şekil 1'de sınıflandırılmıştır.

Şekil 1: Adaptasyon Hipotezi Delillendirme Yöntemleri

Kaynak: David P Schmitt ve June J. Pilcher, "Evaluating Evidence of Psychological Adaptation: How do we know one when we see one?", **Psychological Science**, Sayı: 15, Cilt: 10, ABD, 2004, ss 643-649.

Evrimsel psikologlar, canlılığın psikolojik mekanizmalarını bu perspektiften inceleyerek farklı bilişsel süreçlerin kökenlerine dair varsayımlarda bulunmaktadırlar. Örneğin hangi davranışsal üreme stratejilerinin daha başarılı olduğunu, iki farklı organizma arasındaki çıkar çatışması durumunda hangi davranışların en ekonomik sonuçları vereceğini, organizmanın kendi soyu yahut türü dışındaki organizmalarla kurduğu etkileşimlerin doğasının organizmayı nasıl etkilediğini konu edinmektedirler. Bu çalışmalar sırasında organizmanın yalnızca doğal seçilim şartlarına uyum sürecinde edindiği benmerkezci tutumlarının değil özgeci tutumlarının da ne gibi doğrudan yahut dolaylı faydalar sağladığı da tespit edilebilmektedir. Canlılık prososyal ve antisosyal özellikleri göz önünde bulundurularak bir bütün olarak incelenmektedir.

Organizmaların gösterdikleri davranışsal özellikler yalnızca adaptasyonlardan oluşmamaktadır. Adaptasyonların yanı sıra eksaptasyonlar, yan ürünler ve rastgele varyasyonlar da bulunmaktadır.[21] Dörtlü davranışsal sınıflama, Tablo 2'de gösterilmiştir:

Tablo 2: Evrimsel Psikolojik Ürün Sınıflandırması

	Adaptasyon	Eksaptasyon	Yan Ürün	Rastgele Varyasyon
Tanım	Organizmanın atasal çevredeki bir problemle başa çıkmasını sağlayan özellik.	Başka bir çevresel probleme çözüm olacak şekilde başkalaşmış adaptasyon.	Atasal çevrede yahut günümüzde, zorunlu olarak bir fonksiyona sahip olmayan, adaptif mekanizmanın evrimi sırasında ortaya çıkan yapı.	Bir adaptasyon veya yan üründeki rastgele unsurlar.
Fizyolojik Örnek	Çene kemiği	Çene kemiğinden başkalaşmış kulak kemikleri.	Kemiklerin renginin kalsiyum sebebiyle beyaz olması.	Kafatasındaki yumrular.
Psikolojik Örnek	Konuşma becerisi	Konuşma becerisinin devamı olarak ortaya çıkmış okuma yazma becerileri.	İnsan ses aralığının 85-255 Hz aralığında olması.	Farklı dillerde görülen fonetik çeşitlilikler.

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

[21] David M Buss ve diğerleri, "Adaptations, exaptations, and spandrels", **American psychologist**, Sayı: 53, Cilt: 5, 1998, s. 533.

Bu sınıflandırma içerisinde adaptasyonlar büyük öneme sahiptir. Adaptasyonlar, koşulsuz adaptasyonlar ve koşullu adaptasyonlar olmak üzere ikiye ayrılırlar. Koşulsuz adaptasyonlar, farklı çevresel değişkenler karşısında göreceli olarak daha az farklılık gösteren adaptasyonlardır. Koşullu adaptasyonlar ise tipik çevresel değişkenlere özgü adaptasyonlardır.[22] Örneğin organizmanın kolunun kırılması durumunda acı hissedebilir olması ya da güzel bir koku uyaranını tespit edebilmesi; farklı çevresel değişkenlerde, değişkenden bağımsız olarak ortaya çıkan yetilerdir. Fakat koşulsal adaptasyonlar bu durumun aksine, ortaya çıkabilmek için bir takım ön şartlara ihtiyaç duymaktadır. Örneğin bireylerin yetişkinlikte gösterdikleri bağlanma biçimleri erken çocukluk evresinde yaşadıkları deneyimlerle yakından ilintilidir. Yetişkinlerin anneleri ya da erken dönemde bakım gördükleri kişilerle kurdukları bağın doğası, bireylerin gelişim dönemi sonrası yaşantılarında da önemli bir etken olarak görülmektedir. Erken dönemde, sağlıklı sosyal bağlar kurabilmiş bireyler uzun vadede bu koşullara bağlı olarak adaptif sosyal ilişkiler sürdürebilir olmaya daha yatkın olacaklardır.

Koşulsuz psikolojik adaptasyonlar üzerine yapılan çalışmalar, bilim insanlarını kaçınılmaz olarak "insani evrenseller"i tespit etmeye itmiştir. Tüm kültürlerde ortaya çıkan ortak insani davranışlar psikolojik adaptasyon olarak sınıflandırılmaya müsait yapılardır.[23] Farklı cinsiyetlerdeki bireylerin farklı cinsel stratejiler kullanıyor olması, dimorfik psikolojik adaptasyon örneklerinden biridir ve bu durumun sebebini, tersine mühendislik metoduyla kronolojik olarak geriye doğru takip ettiğimizde bunun birçok memeli türünde de gözlemlenebilen bir durum olduğu görülebilmektedir. Bu gözlem bizi; insan kültürünün köklerinin, atasal çevredeki koşullar çerçevesinde şekillendiği sonucuna götürecektir.[24]

Farklı insan topluluklarının kültürel değerleri, bu gruplar birbirileriyle hiç bağlantıya sahip olmasalar bile belli oranda kaçınılmaz bir benzeşime sahip olacaktır. Ortaya konan bu hipotetik önerme, kendine ontik evrende de yer bulmaktadır. Örneğin Jonathan Haidth'in ortaya koymuş olduğu ahlaki ilkelerden biri olan

---

[22] David Michael Buss ve David P. Schmitt, "Evolutionary psychology and feminism" **Sex Roles**, Sayı: 64, Cilt: 9, ABD, 2011, ss. 768-787

[23] Donald E. Brown, "Human universals, human nature & human culture." **Daedalus,** Sayı: 133, Cilt: 4, 2004, ss. 47-54.

[24] Jerome H Barkow, Leda Cosmides, ve John Tooby (Ed.), **The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture**, Oxford University Press, ABD, 1992, s. 24.

adaletli[25] davranma istenci, insan türünün bilişsel yapısına, uzun süre devam eden doğal seçilim süreci sonucunda işlemiş bir mekanizmadır. Bu mekanizma kaçınılmaz olarak farklı kültürlerin, kültürel oluşum ve yeniden üretim safhalarında kendine yer bulacak, bunun sonucu olarak da memetik ve genetik evrimin yönünü etkileyecektir. Nitekim bu durum, toplumların ezici bir çoğunluğunun sergilediği öngörülebilir ve adil yasalar çerçevesinde yaşama istencinin bir sonucu olarak ürettikleri hukuk sistemlerinde açığa çıkmaktadır.

1.4. TEORİK TEMELLER

Evrimsel psikolojinin kökleri Charles Darwin'in 19. yüzyılda ortaya koyduğu evrim teorisine dayanmaktadır. Birçok kavram ve mekanizma bu teoriden esinlenerek ortaya konmuş olsa da empirik delillendirmenin büyük bir kısmı 20. yüzyılda Modern Evrim Teorisi'nin ortaya konması ile şekillenmiştir.

Evrimsel psikoloji perspektifine göre canlıların doğal ortamlarında gündelik yaşamda gösteriyor oldukları davranışlar belli çevresel koşulların, bu davranışların ortaya çıkmasına sebebiyet verecek seçilim baskıları oluşturuyor olmasıdır. Çevresel etmenler, tıpkı fizyolojik yapıların oluşumunda olduğu gibi psikolojik yapıların da oluşum ve gelişiminde temel etmenlerdir.[26] Canlılar doğada, cinsel seçilim, doğal seçilim ve türsel seçilim baskıları doğrultusunda fizyolojik olarak başkalaşmaktadır. Bu başkalaşım bir takım davranışsal başkalaşımları da beraberinde getirmektedir. Örneğin genetik sağlık indikatörlerinden biri olan fenotipal özellikler birçok kültürde eş seçimi sırasında dikkat edilen değişkenlerden biridir. Bireyler daha sağlıklı nesiller yetiştirebilmek için içgüdüsel olarak bu tarz göstergelere dikkat etmektedirler. Bunun sonucu olarak da dişiler, eş seçimi sırasında kimi fenotipal özellikleri taşıyan erkek bireyleri seçmeye daha yatkın olacaklardır.[27]

Tüm bu özellikler ve gereksinimler göz önünde bulundurulduğunda, organizmanın doğada tek yapması gerekenin kendi genetik devamlılığını sağlayacak

[25] Jonathan Haidt, **The righteous mind: Why good people are divided by politics and religion**, Vintage, ABD, 2012. s. 197.
[26] Paul H Rubin, "Folk Economics", **Southern Economic Journal**, Sayı: 70, Cilt: 1, 2003, ABD, ss. 157–171.
[27] Steven JC Gaulin ve Donald McBurney, **Evolutionary Psychology (Ed. 2)**, Pearson/Prentice Hall, ABD, 2004, ss. 25-56.

benmerkezci etkileşimler içerisine girmek olduğu düşünülebilir. Fakat etolojik ve psikolojik gözlemler hayvanların birçok özgeci davranışta bulunduğunu da göstermektedir. Örneğin vahşi doğada ya da ekstrem koşullar altında insanların yavrularını koruyabilmek için kendilerini tehlikeye attıkları ve kimi zaman da hayatlarını kaybettikleri görülebilir. Bu olay başlı başına değerlendirildiğinde; beklendik, "bireysel uyumluluk"u artıran bir davranış olduğu sonucuna varılacaktır. Yavrusunun zarar görmemesi için kendini tehlikeye karşı siper eden organizma, birinci dereceden genetik bağa sahip olduğu bir başka organizmanın canını kurtararak, büyük oranda bilinçdışı bir biçimde kalıtsal devamlılığını garanti altına almaktadır. Bu durum, özgeci davranışın pozitif sonucunun kolay öngörülebilirliği sebebiyle kabul edilebilir bulunmaktadır. Fakat bir organizmanın, kendisiyle uzaktan genetik bağa sahip başka bir organizma için özgeci bir davranışta bulunarak canından olması durumu W. D. Hamilton'ın, 1964 yılında "kapsayıcı uyumluluk" kavramını ortaya koymasına kadar muğlaklığını korumuştur. Kapsayıcı uyumluluk ölçütü, yalnızca organizmanın kendi yavrularının değil, ona kan bağıyla bağlı yakınlarının yavrularının hayatta kalma başarısının da organizmanın başarısını etkilediğini söylemektedir.[28] Örneğin organizmanın kendi yavrusu, organizmanın genlerinin ½'sini taşıyor iken, organizmanın kardeşinin yavrusu ¼'ünü taşıyacaktır. Bu durumda failin yeğeninin canını kurtarması, evrimsel şartlar açısından, kendi yavrusunun canını kurtarmasının en az %50'si kadar kârlıdır. Yalnızca kendi yavrusuna karşı değil, genetik yakınlarının yavrularına karşı da özgeci davranış sergileyen organizmalar, bu durumda kalıtsal aktarım açısından daha başarılı sayılacaklardır. Çünkü genetik perspektiften evrimsel başarı, nihai olarak bir bireyin ölmeden önce kendi kopyasından ya da kendine benzer genetik materyal taşıyan organizmalardan kaç tane üretebildiği ve onların üreyebilir hale gelene kadar yaşamkalım sürecini tamamlayabilmesi ile ilintilidir.

Hamilton'a göre, organizmanın kendini feda etmesine sebebiyet veren gen dizilimine sahip olması, yukarıda sayılan sebeplerden dolayı, zorunlu olarak ilgili gen diziliminin soy tükenmesine bağlı yok olmasına sebebiyet vermemektedir. Çünkü kapsayıcı uyumluluk gereği feda eylemi sonucu hayatta kalan yakın

[28] Andrew FG Bourke, "Hamilton's Rule and the Causes of Social Evolution", **Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences**, Sayı: 369, Cilt: 1642, 2014, ss. 1-10.

akrabalar, kendini feda eden organizmanın genetik kodunun belli bir miktarını kalıtsal olarak sonraki nesillere aktarabilmektedir.

Kapsayıcı uyumluluk kuramı, özgeci davranışların ne şekilde evrilmiş olabileceğine dair kapsamlı bir görüş sağlamaktadır. Bunun yanı sıra kuram, özgeci davranışsal örüntülere sebebiyet veren bir gen diziliminin, belli bir popülasyonda yaygın hale gelip gelmeyeceğinin öngörülmesini sağlayan bir takım matematiksel formüllerin geliştirilmesini de önayak olmuştur.

Bu formüller genel olarak akraba organizmalar arası yardımlaşmalara sebebiyet veren dizilimler ve akraba olmayan organizmalar arası yardımlaşmalara sebebiyet veren dizilimler olmak üzere iki bölümde incelenmektedir.

1.4.1. Hamilton Kanunları

1.4.1.1. Akrabalar Arası Yardımlaşma

Formülsel gösterim: **r . B > C**

r: Özgeci organizma ile yardım alan organizma arasındaki genetik yakınlık, akrabalık oranı. (relatedness)

B: Özgeci davranışta bulunulan organizmanın elde ettiği kalıtımsal çıkar. (benefit)

C: Özgeci davranışta bulunan organizmanın üstlendiği kalıtımsal maliyet. (cost)

Formülde görüldüğü üzere, bir organizmanın genetik yapısı, özgeci davranışta bulunduğu bir diğer organizmaya ne kadar yakınsa, özgecilik özelliğinin o popülasyon içerisindeki dağılımı o miktarda artacaktır. Çünkü yardım alan organizmanın, özgeci organizmanın davranışına sebebiyet veren genetik dizilimi taşıması daha olasıdır. Bu sebeple özgecilik bir sonraki jenerasyonlara aktarılabilecektir.

Bunun yanı sıra kalıtımsal maliyet ve başarı dengesi de göz önünde bulundurulmaktadır. Eğer maliyet, yakınlık oranı ve çıkarın çarpımından daha

yüksek ise, özgeci davranışa sebebiyet veren dizilimin popülasyon içerisinde yaygınlaşamayacağı öngörülebilir.

Örneğin bir yetişkin dişi leoparın, aynı babadan ve anneden kardeşinin yavrusunun açlıktan ölmek üzere olduğu bir durumda yavruyu emzirmesi, özgeci bir davranış olarak değerlendirilecek ve bu durum bizi şu şekilde bir denkleme götürecektir:

-İki kardeş arasındaki ortalama genetik yakınlık = 0.5 (**r**)

-Özgeci davranışta bulunulması durumunda kardeşin kazancı = 1 yavru (**B**)

-Özgeci davranışta bulunulması durumunda dişi leoparın kaybı = Kaybedilen sütten dolayı 1 öz yavrunun süt ihtiyacının yaklaşık dörtte biri, potansiyel yavru kaybı (**C**)

-Sonuç = 0.5 x 1 > 0.25

Dişi leoparın zararı, elde ettiği kalıtımsal kârdan daha düşük olduğu için özgeci davranış görülmesi durumunda bu davranışa sebebiyet veren genetik dizilimin aktarımı sürecektir.

Doğada aralarında yakın bir genetik bağ bulunan organizmaların birbirleriyle yardımlaşmaları sık rastlanan bir fenomendir fakat organizmalar kimi zaman uzak akrabalarla, akraba olmayan organizmalarla yahut farklı türlerle de iş birliği yapabilmektedirler. Genetik bağ faktörü önemini yitirdiğinde, formülizasyon sürecinde başka değişkenler önem kazanmaktadır. Bu değişkenlerden ikisi aşağıda sıralanan formüllerde görülebilir.

1.4.1.2. Akraba Olmayan Organizmalarla Yardımlaşma

1.4.1.2.1. Yeniden Karşılaşma Olasılığı

Formülsel gösterim: **w > C / B**

w: Aynı iki organizmanın doğada birbirleriyle tekrar karşılaşma ihtimali.

Kimi durumlarda organizmalar genetik yakınlıklarından bağımsız olarak, içgüdüsel bir şekilde iş birliğine girebilmektedirler. Bu organizmaların özgeci

davranışlarının efektifliği, organizmaların doğada birbirleriyle karşılaşma oranlarıyla doğru orantılıdır. Eğer bu iki organizma birbirlerini bir daha görmeyecek olsalardı, benmerkezci davranışları belli bir oranda tolere edilebilir bulunacaktı. Fakat daha önce kendisine zarar verilmiş bir organizmayla birden fazla defa karşıya karşıya kalma durumunun yaratacağı potansiyel fiziksel tehdit durumu, benmerkezci organizmanın doğayla uyumluluğunu da tehdit edecektir. Buradan yola çıkılarak özgeci organizmaların birbirileriyle koalisyon oluşturma davranışının daha verimli olduğu söylenebilmektedir.

1.4.1.2.2. İtibarı Koruma

$$q > C / B$$

q: Diğer organizmaların sergilenen davranıştan haberdar olma olasılığı

Son olarak, özgeci davranış dinamikleri bağlamında popülasyon genetiğini dolaylı yoldan etkileyen faktörlerden biri de organizmanın içerisinde bulunduğu yahut karşılaşma ihtimalinin bulunduğu topluluklar içerisindeki itibarıdır. Popülasyon içerisinde yaşanan yahut dışarıda yaşanıp, popülasyona aktarılan olayların bilgileri, kısacası geçmiş deneyimler, popülasyonun organizmaya karşı olan tutumunu belirlemektedir. Bu sebeple Hamilton, anti-sosyal özellikler gösteren organizmaların seçilime uğrayacağını öngörmüş ve bireyin topluluk içerisindeki itibarını genetik verimlilikle ilişkilendirmiştir.

1.4.2. Trivers-Willard Ebeveyn Yatırımı Kuramı

Trivers-Willard Kuramı, evrimsel biyolojide ve evrimsel psikolojide kullanılan, ebeveynlerin kaynak yatırımı davranışlarının doğan yavruların biyolojik cinsiyetine göre değişiklik gösterdiğini iddia eden kuramdır.[29] Kurama göre erkek ve dişi cinsiyetleri içgüdüsel olarak organizmalar tarafından bir takım karakteristik stereotiplere ayrılmaktadır. Bu ayrım sonucunda da ortalamanın üzerinde kaynağa sahip ebeveynler, kaynak yönetiminde daha başarılı olacağını düşündüğü erkek

[29] Robert L Trivers ve Dan E. Willard, "Natural Selection of Parental Ability to Vary the Sex Ratio of Offspring", **Science,** Sayı: 179, Cilt: 4068, 1973, ss. 90–92.

yavruya daha fazla yatırım yaparken, ortalamanın altında kalan ebeveynler, daha fazla kaynak getirebilme potansiyeli taşıdığını düşündüğü dişi yavruya daha fazla yatırım yapmaktadır.

İnsanlar üzerine Romanya ve Bulgaristan'da yapılan saha çalışmaları, hipotezi destekleyici bulgular öne sürmektedir.[30] Alt gelir grubundaki ailelerin, doğan kız çocuklarını daha uzun süre emzirdiği ve bu çocuklara daha uzun süre eğitim desteği sağladığı gözlemlenmektedir.

Yüksek glukoz fonksiyonlarının, gözlemlenen Trivers-Willard fenomenin mekanizması üzerinde doğrudan biyokimyasal etkide bulunduğu düşünülmektedir.

1.4.3. Green-beard Etkisi

Green-beard etkisi, evrimsel biyoloji sahasında özgeci davranışı açıklamak için kullanılan bir düşünsel deneydir. Hipotez olarak bir genin, olabildiğince kendini kopyalama çabası içerisinde olduğu metaforik bağlamda kurgulanır. Bu çabanın bir sonucu olarak da gen, kendiyle birebir aynı yahut kendine en yakın alel frekanslarına sahip genetik dizilimleri kayırarak, doğal seçilim sürecine etki eden bir faktör haline gelecektir.[31] Bu çerçeve göz önünde bulundurulduğunda, karşımıza şu şekilde bir tablo çıkmaktadır:

(a) Belli bir alel frekansının organizma tarafından tespit edilebilmesi için, ilgili frekans özgün bir fenotipal farklılık yaratmalıdır.

(b) Bu farklılık diğer organizmalar tarafından fark edilebilir olmalıdır.

(c) Aynı fenotipal farklılığa sahip organizmalar birbirlerine karşı daha özgeci davranışlarda bulunarak gen havuzunda avantaj elde etmelidir.

2006 yılında *Uta stansburiana* türü üzerine yapılan genom çalışmalarında, organizmaların birbirlerine karşı gösterdikleri özgeci davranışlarda Green-beard Etkisi'nin varlığı gözlemlenmiştir.[32]

---

[30] Lee Cronk, "Boy or Girl: Gender Preferences From a Darwinian Point of View", **Reproductive BioMedicine Online**, Sayı: 15, 2007, ss. 23–32.

[31] Stuart A. West ve Andy Gardner, "Altruism, Spite, and Greenbeards", **Science**, Sayı: 327, 2010, ss. 1341–1344.

[32] Barry Sinervo ve diğerleri, "Self-recognition, Color Signals, and Cycles of Greenbeard Mutualism and Altruism", **Proceedings of the National Academy of Sciences**, Sayı: 103, Cilt: 19, 2006, ss. 7372–7377.

İnsan kültürel dinamiklerinde ırkçılık olarak nitelediğimiz fenotip tabanlı ötekileştirme davranışının primitif bir formu olarak görülebilecek Green-beard Etkisi, her ne kadar tekil bir fenotipin uyumluluk başarısını arttırıyor görünse de uzun vadede kalıtsal çeşitliliğin azalmasına sebebiyet verdiğinden türsel bir yok oluş ihtimalinin yükselmesine yol açmaktadır. Biyolojik tabanlı risklerin yanısıra sosyal dinamikler ve insanlık tarihi bağlamında incelendiğinde, bu tür bir davranışsal örüntünün ortaya çıkarabileceği potansiyel sorunlar kalıtsal riskle sınırlı kalmamaktadır. Ötekileştirme ve toplumsa dışlama, komünite bazında ötekileştirilen grupta travmatik etkiler yaratması yönüyle ilgili komüniteye zarar verdiği gibi bizzat ötekileştirme davranışını gösteren komünite de travmatizasyona uğraması ve hakları ellerinden alınarak dehümanize edilmesi nedeniyle yüksek riskli hale gelmiş bir popülasyonla yaşamak zorunda kalarak içerisinde yaşadığı sosyal çevrenin risk faktörünü yükseltmektedir. Bu nedenle böylesi bir davranış örüntüsü, her ne kadar belli türler için dar bir çerçevede uyumluluk başarısına pozitif katkı sağlayan bir etkiye sahi olabilse de kompleks bir kültürel ağa ve tarihsel seyre sahip insan popülasyonları açısından son derece riskli ve etik tehlikeler barından bir özelliğe sahiptir.

1.4.4. r/K Seçilim Teorisi

r/K Seçilim Teorisi; bazı canlıların fazla yavrulama ve düşük ebeveyn yatırımı yolu ile (r Stratejisi), bazılarının ise az yavrulayarak her birine daha fazla bakım verme ve yatırım yapma yolu ile (K stratejisi) çoğaldığını öne sürer.[33] Teori; Robert MacArthur ve E. O. Wilson tarafından ada biyocoğrafyası üzerine yaptıkları araştırmaların sonucu olarak ortaya konmuştur.

Yavru sayısı arttıkça; gerek bakım verenlerin ayırabileceği vaktin sınırlı olması gerek kaynak sağlama yönünde yaşanan problemler nedeniyle az yavruya yüksek ebeveyn yatırımı uygulayan türler yavruların korunması için ekstra psikolojik mekanizmalar geliştirmişlerdir. Fakat bazı organizmalar yavru sayısını maksimize ederek ve hatta kimi zaman yavruların bir kısmının ölmesini göze alarak diğer

---

[33] Wilson, Edward O. ve Robert H. MacArthur, **The theory of island biogeography Vol. 1,** Princeton University Press, 1967, ss. 68-93

yavruların yaşamkalım şansını arttırmaktadır. Potansiyel yavru sayısını etkileyen birçok faktör olmakla birlikte kaynak yatırımı önemli parametrelerden biridir. Ebeveyn yatırımının nispeten düşük olduğu, kısa kuluçka ve hamilelik süreci gibi morfolojik özelliklerin söz konusu olduğu durumlarda r Stratejisi devreye girmektedir.

Modern ebeveyn yatırımı araştırmalarında; sütten kesme yaşı, erginliğe erişme yaşı, ortalama yaşam süresi gibi birçok faktör bir arada değerlendirilmektedir. Aynı zamanda bu çalışmalar vasıtasıyla insan türü özelinde hangi dinamiklerin geçerli olduğu, davranışsal eşeysel dimorfizm parametrelerinin neler olduğu konu edinilmiştir.

1.4.5. Modüler Zihin Teorisi

Seçilim baskısının ve kalıtımsal özelliklerin bir çıktısı olan evrimsel psikolojik adaptasyonlar birbirinden farklılaşan özellikleri üzerinden operasyonel tanımlamaya tabi tutularak fonksiyonları uyarınca sınıflandırılmıştır. Bu sınıflama modüler zihin anlayışının temelini oluşturmaktadır. Bahsi geçen psikolojik adaptasyonlar, diğer bir adlandırmayla modüller; temelde üç kategori altında birleşmektedir. Bunlar; doğal seçilim kaynaklı modüller, cinsel seçilim kaynaklı modüller ve akraba seçilimi kaynaklı modüller şeklindedir. Bugüne kadar PsychTable Projesi kapsamında üç farklı başlık altında otuz bir farklı modül tespit edilmiştir.[34] Bu modüllerin dışında kalan ve kategorik sınıflandırmaya tabi olmayan dört modül bulunmaktadır. İlgili modüllerin önemli bir kısmı aşağıda sunulmuştur.

1.4.5.1. Doğal Seçilim Kaynaklı Psikolojik Adaptasyonlar

Temel İğrenme: Organizmada mide bulantısı, tükürük salgısında artış, potansiyel tehditten fiziksel uzaklaşma ve vücut açıklıklarından partikül girişini zorlaştıran fiziksel reaksiyonların gösterimi edimlerinin ortaya çıkması vasıtasıyla

[34] PsychTable Project, "The Functional Table of Human Evolved Psychological Adaptations", http://psychtable.org/, (06.06.2018)

organizmanın patojenlerden ve potansiyel hastalık kaynaklarından korunmasını sağlayarak yaşamkalım olasılığına olumlu katkıda bulunan psikolojik adaptasyon.[35]

İnfant Dönemde Yabancıdan Çekinme: Kaçınma, ebeveyne yönelme, korku reaksiyonları gösterme davranışları vasıtasıyla tehlikeye açık dönemde olan bireyin antropojenik potansiyel tehditlerden korunumunu sağlayan psikolojik adaptasyon.[36]

Yılandan Kaçınma: Sempatik sinirsel kaçınmanın, korku reaksiyonlarının ve bilişsel uyarılma halinin açığa çıkması vasıtasıyla zehir taşıma ihtimali olan yılan türleriyle etkileşimin minimize edilmesini sağlayan psikolojik adaptasyon.[37]

İğrenmeye Dair Göstergelerin Tanınması: Organizmanın, çevresindeki diğer organizmaların iğrenme davranışı ile ilintili sergilemekte olduğu yüz ifadelerini ve fiziksel edimleri tanıyabilmesi vasıtasıyla patojenik olduğundan haberdar olmadığı nesnelere karşı tedbirli davranmasını sağlayan psikolojik adaptasyon.[38]

Ahlaki İğrenme: Temel iğrenmedeki basit uyaran-tepki sürecinden farklı olarak; insan onuruna veya adalet algısına aykırı davranışlara karşı gösterilen ve popülasyon içerisindeki davranışsal çıktıların yaşamkalım sürecine negatif etki edebilecek yönlerinin törpülenmesini sağlayan psikolojik adaptasyon.[39]

Davranışsal Bağışıklık Sistemi: Birçok farklı iğrenme reaksiyonunu tek bir çatı altında birleştiren, özellikle organizmanın aynı türden olsa dahi fenotipal farklılık taşıyan diğer organizmalarla etkileşiminin minimize edilmesi edimini açığa çıkarması nedeniyle patojen kaynaklı risk yaratabilecek durumların oluşmasını önleyen psikolojik adaptasyon.[40]

---

35 Paul Rozin, ve April E. Fallon, "A perspective on disgust", **Psychological Review**, Sayı: Cilt: 1, 1987, ss. 23-41.

36 Marinus H. Van Ijzendoorn ve Pieter M. Kroonenberg, "Cross-cultural patterns of attachment: A meta-analysis of the strange situation", **Child Development**, Sayı: 59, Cilt: 1, 1988, ss. 147-156.

37 Susan J. Kennedy, Ronald M. Rapee ve Evalynn J. Mazurski, "Covariation bias for phylogenetic versus ontogenetic fear-relevant stimuli", **Behaviour Research and Therapy**, Sayı: 35, Cilt: 5, 1997, ss. 415-422.

38 Paul Ekman, "Facial expression and emotion", **American Psychologist**, Sayı: 48, Cilt: 4, 1993, ss. 384- 392.

39 Yu Luo ve diğerleri, "Core disgust and moral disgust are related to distinct spatiotemporal patterns of neural processing: An event-related potential study", **Biological psychology**, Sayı: 94, Cilt: 2, 2013, ss. 242-248.

40 Susan Brown ve diğerleri, "Collectivism/individualism and its relationship to behavioral and physiological immunity", **Health Psychology and Behavioral Medicine: an Open Access Journal**, Sayı: 2, Cilt: 1, 2014, ss. 653-664.

Türdeşten Fiziksel Korunma: Organizmanın, sosyal bağlılığın yüksek olduğu komünitelerde potansiyel tehditleri fark etmesini sağlaması vasıtasıyla fail olarak gördüğü türdeşlerinin ortaya çıkarabileceği zararı minimize etmesini sağlayan psikolojik adaptasyon.[41]

Yaralanmaya/Kanamaya Karşı Vazovagal Tepki: Organizmanın, yaralanması ya da kendisi yaralanmasa bile kan görmesi durumunda kan akışının ve tansiyonunun ani ve etkin bir şekilde düşmesiyle postürünü kaybederek lateral pozisyona gelmesi vasıtasıyla potansiyel kan kaybı durumunda beyne giden oksijen miktarını maksimize etmeye yarayan psikolojik adaptasyon.[42]

Hamilelikte Uyaran Hassasiyeti: Organizmanın, iğrenme reaksiyonlarının hassasiyetinin artması vasıtasıyla patojen riskine daha açık olan ceninin patojene maruziyet olasılığını düşüren psikolojik adaptasyon.[43]

Örümcekten Kaçınma: Sempatik sinirsel kaçınmanın, korku reaksiyonlarının ve bilişsel uyarılma halinin açığa çıkması vasıtasıyla zehir taşıma ihtimali olan örümcek türleriyle etkileşimin minimize edilmesini sağlayan psikolojik adaptasyon.[44]

Hastalıkta Uyaran Hassasiyeti: Organizmanın, tat uyaranlarına gösterdiği reaksiyonların hassasiyetinin artması vasıtasıyla bağışıklığın düştüğü dönemde daha fazla patojene maruz kalma olasılığını düşüren psikolojik adaptasyon.[45]

Keskin/Acı Tat Uyaranlarından Kaçınma: Organizmanın, keskin/acı tat uyaranlarına gösterdiği reaksiyonların hassasiyetinin artması vasıtasıyla organizmanın patojene maruz kalma olasılığını düşüren psikolojik adaptasyon.[46]

---

[41] Rebecca Seligman ve Laurence J. Kirmayer, "Dissociative experience and cultural neuroscience: narrative, metaphor and mechanism", **Cult Med Psychiatry**, Sayı: 32, Cilt:1, 2008, ss. 31-64.

[42] Peter J. de Jong ve Harald Merckelbach, "Blood-injection-injury phobia and fear of spiders: Domain specific individual differences in disgust sensitivity", **Personality and Individual Differences**, Sayı: 24, Cilt: 2, 1998, ss. 153-158.

[43] Daniel MT Fessler, Serena J. Eng ve C. David Navarrete, "Elevated disgust sensitivity in the first trimester of pregnancy: Evidence supporting the compensatory prophylaxis hypothesis", **Evolution and Human Behavior**, Sayı: 26, Cilt: 4, 2005, ss. 344-351.

[44] David H. Rakison, ve Jaime Derringer, "Do infants possess an evolved spider-detection mechanism?", **Cognition**, Sayı:107, Cilt. 1, 2008, ss. 381-393.

[45] John Garcia, ve WalterG Hankins, "The evolution of bitter and the acquisition of toxiphobia", **Olfaction and Taste**, Sayı: 5, 1975, ss. 39-45.

[46] Peng Shi ve diğerleri, "Adaptive diversification of bitter taste receptor genes in mammalian evolution", **Molecular Biology and Evolution**, Sayı: 20, Cilt: 5, 2003, ss. 805-814.

Şekerli Gıda Eğilimi: Organizmanın, atasal çevredeki gıda yoksunluğu riski nedeniyle alınan kaloriyi maksimize etme istencine bağlı olarak şekerli gıdalara yüksek eğilim göstermesine sebebiyet veren psikolojik adaptasyon.[47]

İş Birliği Potansiyeli Tespiti: Organizmanın, kapsayıcı uyumluluk başarısını yükseltme ve bireysel olarak gerçekleştirildiğinde yüksek risk barındıran edimleri daha efektif icra etme istencine bağlı olarak türdeşlerini fenotipal ve davranışsal kategorizasyonlara tabi tutmasına sebebiyet veren psikolojik adaptasyon.[48]

Fenotipal Kategorizasyon: Organizmanın, genellikle iş birliği davranışı göstereceği organizmaları seçerken bir parametre olarak kullanmak üzere kendi kalıtsal altyapısına yakın organizmaları derideki pigmentasyon ve morfolojik göstergelerden hareketle tahmin etmesi faaliyetinde etkin olan psikolojik mekanizma.

Cinsiyet Tespiti: Organizmanın, eşeysel seçilim sürecinin bir parçası olarak karşı cinsi etkin bir şekilde tespit etmesi ve buna bağlı olarak da uygun davranışsal örüntüleri göstermesini sağlayan psikolojik adaptasyon.[49]

Nitel Kategorizasyon: Organizmanın, fail olarak gördüğü bir diğer organizmaya dair çıkarımlar yaparak, zihninde folk psikolojik ve antropolojik süreçler sonucu şematize ettiği veya zihne kısmen doğuştan içkin 'öteki' imgesi bağlamında bir değerlendirme sürecinin işlemesini sağlayan psikolojik adaptasyon.[50]

İnfant Dönemde Keşfetme Davranışı: Yavru organizmanın, özellikle ebeveyn gözetiminin belirgin bir şekilde etkin olduğunu bildiği süre zarfında çevresiyle etkileşime girerek dışsal gerçekliğe dair bilgi toplamasını ve deneyimler edinmesini sağlayan psikolojik adaptasyon.[51]

Yüz İfadeleri Üzerinden Duygudurum Çıkarımı: Organizmanın, etkileşimde bulunduğu bir diğer organizmanın duygudurumunu yüz ifadelerinden

---

Donald Symons, "On the use and misuse of Darwinism in the study of human behavior", **The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture**, (Ed. Jerome Barkow, Leda Cosmides ve John Tooby) New York: Oxford University Press, 1995, ss. 137-162.

48 Robert Kurzban ve diğerleri, "Can race be erased?" **Coalitional computation and social categorization**, Sayı: 98, Cilt: 26, 2001, ss. 15387-15392.

49 Shelley E Taylor ve diğerleri, "Categorical and contextual bases of person memory and stereotyping". **Journal of Personality and Social Psychology**, Sayı: 36, Cilt: 7, 1978, ss. 778-793.

50 Katherine C. MacKinnon and Agustin Fuentes, "Primate Social Cognition, Human Evolution, and Niche Construction: A Core Context for Neuroanthropology", **The encultured brain an introduction to neuroanthropology**, (Ed. D. Lende ve G. Downey), The MIT Press. 2012. ss. 67-103.

51 Mary D. Salter Ainsworth, ve diğerleri, "Attachment, exploration, and separation: Illustrated by the behavior of one-year-olds in a strange situation". **The Life Cycle**, Columbia University Press, 1970, ss. 57-71.

okumasını sağlayarak potansiyel riskleri önceden belirlemesini sağlayan psikolojik adaptasyon.[52]

Kasıtlı Tutum Öngörüsü: Organizmanın; -zihin teorisinin bir çıktısı olarak- etkileşim içerisinde bulunduğu faille ortak paylaşımda bulunduğu folk anlatılar, kültürel arkaplanlar, mikro ve makro değer bileşenleriyle birlikte bilinçdışı parametreleri de göz önünde bulundurarak, etkileşim esnasında gerek fiziksel olarak postürüne gerek mental anlamda mesaj içeriğine kasti müdahalelerde bulunması sürecinin işleyişinde etkin rol alan psikolojik adaptasyondur.[53]

Zihin Teorisi: Organizmanın, etkileşimde bulunduğu failin de bir mental altyapıya sahip olduğunu ve bunun organizmanın kendi zihninden bağımsız bir yapı olduğunu algılamasını sağlayan psikolojik adaptasyondur.[54]

Susama: Organizmanın; sıvı arayışı içerisine girmesini sağlayarak vücudun ihtiyaç duyduğu sıvının elde edimini ve vücut sıvı oranının regülasyonunu temin eden psikolojik adaptasyondur.[55]

Trikromatik Görüş: Organizmanın; elektromanyetik spektrumda gözle algılayabildiği nesnelerin yaydığı farklı dalga boyları arasındaki farkı anlayabilmesi vasıtasıyla görsel uyaran çeşitliliğini arttırarak yaşamkalım performansına olumlu katkıda bulunan adaptasyondur.[56]

1.4.5.2. Eşeysel Seçilim Kaynaklı Psikolojik Adaptasyonlar

Ovülasyon Belirteci Tespiti: Erkek organizmanın; potansiyel partnerin ovülasyon belirteçlerini algılayabilmesini sağlayarak olası eşleşmede yavru potansiyelini maksimize eden psikolojik adaptasyondur.[57]

Kaynak ve Statü Öncelemesi: Dişi organizmanın, potansiyel partnerin elinde barındırdığı kaynak birikimini ve sosyal hiyerarşideki statüsünü

---

52 Ekman, ss. 384- 392.

53 Dennett, Daniel Clement, **The intentional stance**. MIT Press. 1987, ss. 43-69.

54 Flavell, John H., "The development of children's knowledge about the mind: From cognitive connections to mental representations", **Developing theories of mind**, Cambridge University Press. 1988, ss. 244-267.

55 Michael J. McKinley, ve Alan Kim Johnson, "The physiological regulation of thirst and fluid intake". **Physiology**, Sayı: 19, Cilt: 1, 2004, ss. 1-6.

56 Kanwaljit S. Dulai, ve diğerleri, "The evolution of trichromatic color vision by opsin gene duplication in New World and Old World primates", **Genome Research**, Sayı: 9, Cilt: 7, 1999, ss. 629-638.

değerlendirmesini sağlayarak olası eşleşmede ebeveyn yatırımı potansiyelini maksimize eden psikolojik adaptasyondur.[58]

Doğurganlık ve Gençlik Öncelemesi: Erkek organizmanın, potansiyel partnerin fenotipal indikatörlerinden yaptığı çıkarımlarla gençlik ve doğurganlığa dair varsayımlarda bulunmasını sağlayarak olası eşleşmede yavru potansiyelini maksimize eden psikolojik adaptasyondur.[59]

Kalıtsal Yakınlık Değerlendirmesi: Özellikle erkek organizmanın, yenidoğanın fiziksel özellikleri üzerinden kalıtsal yakınlığı ve dolayısıyla ebeveynlik olasılığını çıkarsamaya çalışması edimini açığa çıkaran psikolojik adaptasyondur.[60]

Yavrunun Koku Uyaranlarıyla Tespiti: Organizmanın, yavru organizmanın yaydığı koku uyaranları vasıtasıyla genetik yakınlığı öngörmesini sağlayarak, yavrunun erken dönemde yeterli ebeveyn yatırımına ulaşmasını ve erginliğe erişim sonrası ensest kaçınımını temin eden psikolojik adaptasyondur.[61]

Eşeysel Kıskançlık: Organizmanın; partnerin ve partnere karşı çevredeki diğer hemcins organizmaların kur davranışlarına hassasiyet göstererek kimi zaman korumacı kimi zaman agresif karşıkoyum mekanizmalarıyla olası kaynak ve yavru kaybının önüne geçmesini sağlayan psikolojik adaptasyondur.[62]

1.4.5.3. Akraba Seçilimi Kaynaklı Psikolojik Adaptasyon

Yetişme Esnasındaki Yakınlığa Bağlı Kaçınım: Organizmanın, yaşantısının erken evresinde birlikte büyüdüğü fakat genetik yakınlığı bulunmayan

---

57 Martie G Haselton ve Kelly Gildersleeve, "Can men detect ovulation?", **Current Directions in Psychological Science**, Sayı: 20, Cilt: 2, 2011, ss. 87-92.

58 David. M. Buss, "The strategies of human mating", **American Scientist**, Sayı: 82, Cilt: 3, 1994, ss. 238-249.

59 David. M. Buss, "Sex differences in human mate preferences: Evolutionary hypotheses tested in 37 cultures", **Behavioral and Brain Sciences**, Sayı: 12, Cilt: 1 1989, ss. 1-49.

60 Steven M. Platek, ve diğerleri, "Reactions to children's faces: Resemblance affects males more than females", **Evolution and Human Behavior**, Sayı: 23, Cilt: 3, 2002, ss. 159-166.

61 Monica Kaitz ve diğerleri, "Mothers' recognition of their newborns by olfactory cues", **Developmental Psychobiology**, Sayı: 20, Cilt: 6, 1987, ss. 587-591.

62 Christine R. Harris, "A review of sex differences in sexual jealousy, including self-report data, psychophysiological responses, interpersonal violence, and morbid jealousy", **Personality and Social Psychology Review,** Sayı: 7, Cilt: 2, 2003, ss. 102-128.

diğer organizmayı erginlik sonrası potansiyel partner olarak görmemesini sağlayarak ensest kaçınımını maksimize eden psikolojik adaptasyondur.[63]

[63] Lieberman, Debra, John Tooby ve Leda Cosmides, "The evolution of human incest avoidance mechanisms: An evolutionary psychological approach", **Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences**, Ekim Sayısı, 2000, ss. 819-826.

İKİNCİ BÖLÜM
EVRİMSEL DİN PSİKOLOJİSİ

Evrimsel din psikolojisi; dini düşünce ve davranışları evrimsel perspektiften inceleyen ve bu fenomenleri filojenik açıdan anlamlandırmaya çalışan bilim dalıdır. Tıpkı birçok diğer davranışsal örüntüde olduğu gibi dini davranış da adaptiflik çerçevesinde değerlendirmeye tabi tutulmakta, bir davranışsal modül olarak ele alınmaktadır.

Dinsel düşünce ve davranışlar; diğer davranış örüntülerinde olduğu gibi, uyumluluk başarısına katkı kıstasına bağlı olarak değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu değerlendirmelerin sonucunda din fenomeninin adaptifliğine dair bilimsel bir uzlaşıya varılamadığı görülmüştür. Bu anlaşmazlığın en temel sebeplerinden birinin, çok geniş bir davranışsal spekturumu bünyesinde barındıran dinsel davranış örüntülerinin operasyonel sınırlarının çizilmesindeki güçlük olduğu görülecektir. Bu nedenle uyumluluk başarısı kıstasları bağlamında dinsel davranışın adaptif değerine değinmeden önce, din olgusunun neliğini davranış bilimsel ölçekte irdelemek büyük önem taşımaktadır.

2.1. DİNSEL EDİMİN TANIMLANABİLİRLİĞİ

"Evrimsel Din Psikolojisi" alanı; kavramsal olarak din kelimesini kullanıyor olsa da din kelimesinin çok geniş bir davranışsal spektrumu kapsaması nedeniyle işlevselliği yitirme riskiyle karşı karşıyadır. Efektif bilimsel çalışmanın yürütülebilmesi için çizilmesi gereken operasyonel sınırlar söz konusu din fenomeni olduğunda oldukça geniş bir biçimde çizilmektedir. Fakat küresel anlamda incelendiğinde gerek ontolojik ve metafizik yorumlarında gerek ahlaki öğretilerinde gerek toplumsal dinamiklere dair inşa ettikleri ideal anlayışlarında çok keskin farklılıklar gösterebilen bu sosyal fenomenin tek kelime ile aynı çatı altında toplanması birtakım güçlükleri beraberinde getirmektedir.

Kimi zaman operasyonal gayelerle kimi zaman ise yalnızca kategorizasyon istenci ile farklı gruplara ayrılabilen din fenomeni her ne kadar geniş kültürel farklılıklar gösterebilen bir yapıya sahip olsa da bilimsel çalışmanın konusu olması

yönüyle incelendiğinde ortak noktalar lehinde birtakım önemli bulgular edinilen bir görüngü haline gelmiştir. Varyantların sayısı ve çeşitliliği göz önünde bulundurulduğunda kültürel bağlamda anlamlı bir bilimsel küme oluşturulamayacağı ifade edilebilecek olsa da açığa çıkan davranışlar ve kültürel ürünler göz önünde bulundurulduğunda birtakım ortak örüntüler davranış bilimsel düzeyde anlamlı sonuçlara işaret etmektedir. Bu nedenle dinsel davranışa dönük olarak ancak davranışsal ve bilişsel bileşenlerine ayrıldığında gerçek doğasına dair tutarlı yorum yapılabileceği sonucuna ulaşmak kaçınılmazdır.

Dinsel davranışı da tıpkı diğer psikolojik adaptasyonlar gibi popülasyonda görülen ortak davranışsal ve bilişsel örüntüler üzerinden incelemeye tabi tutan evrimsel psikoloji; tarihsel süreçte ve günümüz kültürel spektrumundaki ortak noktaları imlemektedir.

2.1.1. Metafizik Bileşenler

Kurumsal dini yapıların kompleks anlatılarından geriye dönük olarak tarihsel süreçte kronolojik bir izlek takip edildiğinde, metafizik ögelerin ve spiritüel anlatıların tüm dinsel anlatılarda kendisine yer bulduğu görülecektir. Bu nedenle dinsel anlatının başat bileşeninin fizik ötesi varoluşa dair yapılan önermeler olduğunu söylemek doğru olacaktır. Bu önermeler erken dönem bulgular dikkate alındığında çoğunlukla omnipotense sahip olmayan, lokal güçler şeklinde tezahür etmekteyken zamanla daha kapsayıcı ve mutlakçı bir yapıda karşımıza çıkmaktadır.[64] Halen lokalizasyonunu korumuş pagan ve kabile anlatıları incelendiğinde mutlak güce yönelik referanslardan ziyade bölünmüş bir güçler dengesi ile karşılaşmak daha olasıdır. Bu metafizik anlatılar yalnızca yaratıcı etmene dair spekülasyonlarla sınırlı kalmamakta, doğal etmenlerin ve fenomenlerin nihai ve yakın sebeplerine dair metafizik gerekçelendirmeler şeklinde de açığa çıkabilmektedirler. Folk anlatıların kurgusal düzlemde inşa edilen yapay gerçeklikten yahut mitopoetikadan temel farkı, bu metafizik anlatının kurgu olarak algılanmasının aksine gerçekliğin nihai bir izdüşümü olduğu fikridir.

---

64 Pascal Boyer, **Religion explained: The evolutionary origins of religious thought**, Basic Books, 2007, ss. 169-203.

Yalnızca insan zihninin yaratıcılığıyla sınırlı olan mitopoetik kurgu; genellikle tek kişi tarafından üretilen ve kasıtlı bir inşa süreci yaşanan bir edebi üretim sürecine tabi iken dinsel anlatı aynı süreci yaşamamaktadır. Folk anlatı, metafizik bağlamında değerlendirildiğinde; özellikle tarih öncesi dönem göz önünde bulundurulduğunda, coğrafi sınırlarla izole olmuş bir kitlenin kolektif yaşantısının ve bununla ilintili olarak da kolektif bilinçdışının jenerasyonlar boyunca yeniden üretilerek dışa vurulduğu organik bir öyküleme sürecidir. Bu nedenle mitopoetik metinler teolojik anlatılarda sık karşılaşılmayan ayrıksı fiziksel bileşen tasvirleri barındırabiliyorken, insan zihninin bilişsel eğilimlerinin açığa çıkardığı süreçler odağında narrasyonlar sunan dinsel anlatılar nispeten daha dar bir metafizik ve fizik gerçeklik inşası sunmaktadırlar. Bunun en önemli nedeni, dinsel anlatının metafizik boyutunun uzun bir süre sözel aktarım vasıtasıyla jenerasyondan jenerasyona geçmesi gerekliliğidir.

Yazının icadına kadar geçen süreçte; dini marka değerinin bir önemi bulunmamaktaydı. Global kültürel markete erişimin henüz olağanlaşmadığı dönemde bireyler yalnızca içerisine doğduğu kültürden beslenmekteydi. Bunun bir sonucu olarak da bir kültürel anlatının insanların zihninde jenerasyonlar boyunca aktarımına etki edecek tek faktör; -yani anlatının bizzat kendisinin uyumluluk başarısını etkileyen tek etmen- ilgili anlatının hafızada ne kadar kolay tutulabildiği ve aktarılabildiği idi (anlatının grup üzerinde yoğun seçilim baskısı yaratarak uyumluluk başarısını ölümcül düzeyde etkilemediği varsayılmıştır). Global kültürel marketin etkinleşmesi ve kültürlerin bizzat birbiri ile rekabet etmesi uzun bir süre sonra gerçekleşmiştir. Bu nedenle global olarak farklı coğrafyalarda ortaya çıkan metafizik unsurların hafıza etmeni üzerinden evrilmesi nedeniyle birbirine benzer entiteler barındırdığı görülebilir.

Aktarılabilirliğin hafıza kıstasına bağlı biçimlenmesine dair yürütülen çalışmalar sonucunda edinilen bulgular metafizik anlatının sezgisel sınırlarına açıklık kazandırmaktadır. Karşı-sezgiselliğin, bir anlatının hatırlanabilmesi noktasında getirdiği kolaylık önemli bir parametredir.[65] Karşı-sezgisellik anlatıda çok baskın olmadığı müddetçe anlık ve uzun vadeli hatırlama edimlerinde anlatı, tamamen

[65] Ara Norenzayan ve diğerleri, “Memory and mystery: The cultural selection of minimally counterintuitive narratives”, **Cognitive science**, 2006, ss. 531-553.

sezgisel ve tamamen karşı sezgisel anlatılar karşısında avantaj kazanmaktadır. Metafizik anlatının, olağan gündelik deneyim aktarımına kıyasla kazandığı bu önemli avantaj, karşı-sezgiselliğin içerdiği varyasyonda önem kazanmaktadır. Folkmekanik, folkfizik ve folkpsikolojik beklentilerin ötesine geçtiği için dikkat unsurunu dinç tutan bu anlatıların karşı-sezgisellik bağlamında üst ve alt limitlerinin ne olması gerektiği operasyonel anlamda tespit edilmeye çalışılmıştır. Mitik anlatılar global ölçekte değerlendirildiğinde, her karşı-sezgisel söylemin her kültürde aynı ölçüde benimsenmediği görülecektir. Folkfizik beklentileri ihlal eden ve içerisinde bir ajan barındırmayan "Uçan Kara Parçası" benzeri anlatılarla sık karşılaşılmazken, içerisinde aktif bir ajan barındıran anlatılara çok daha fazla rağbet gösterildiği farklı mitlerin panteonları incelendiğinde açıkça görülecektir. İnsan türünün fail saptama ve yönelimi öngörme istencinden beslenen bu durum tüm kültürlerde birçok iyicil ve kötücül metafizik varlık tasvirleriyle cisimleşmiştir.

Mitik anlatılarda bahsi geçen ve ontik düzlemde karşılaşılması beklenen iyicil ve kötücül varlıklar büyük oranda antropomorfik izler taşır. Bu durumun, kimi zaman varlığın direkt olarak morfolojisine yansımadığı fakat o varlığın bilişsel süreçlerine ve yansıyan davranışlarına dair sezgisel beklentinin yine insansı bir form olduğu gerçekliği görülecektir. Bu nedenle bu ajan merkezli değerlendirme süreçlerinin antropopatizasyon boyutunun da önem taşıdığını söylemek yerinde olacaktır. Doğada karşılaşılan gündelik doğa olaylarının nihai sebebini irdeleme ediminden kozmik yaratıcı fikrine kadar geniş bir spektrumda teleolojik gerekçelendirme süreçleri dışsal gerçeklikten beslenmektedir. Fail saptama istencinin hiperaktivite noktasına ulaşması sonucunda, epistemik anlamda doğru sonuca ulaşılıp ulaşılmamasından bağımsız olarak anksiyeteyi dindiren metafizik entiteler her ne kadar genel olarak insan biçimcilik üzerinden değerlendiriliyor olsa da aslında yoğunlukla bu varlıkların, yine insan zihninin evrimsel eğilimleri doğrultusunda[66], çoğunlukla maskülen özellikler taşıyan antropomorfik ve antropopatik entiteler olma eğilimde olduğunu söylemek mümkündür. Daha farklı bir ifadeyle metafizik anlatı antroposentrik olarak tanımlanmakta olsa da spesifik olarak daha çok maskülen insan steroitipi üzerinden narratif inşaya tabi tutulmuştur.

---

[66] Susan G, Wardle ve diğerleri, "Illusory faces are more likely to be perceived as male than female", **Proceedings of the National Academy of Sciences**, Sayı: 119, Cilt: 5, 2022, s. 1.

Rastgele şekilsel örüntülerde anlamlı bütünler görmeyle karakterize olan yüz pareidolyasında karşılaşılan bu fenomenin, teolojik tarihin ataerk üzerinden okunarak eleştirilmesi noktasında göz önünde bulundurulması gereken önemli bir detay olduğu ortadadır çünkü bu maskülen tasvir durumu kimi zaman belirli bir dinsel anlatının kanonik metinlerinde var olmasa dahi anlatının folk zemininde yeniden üretimi esnasında açığa çıkmaktadır.[67] Fakat yine de bu ayrılık tarihte kimi zaman kurumsal otorite figürleri vasıtasıyla maskülen imajın teşviki ile de ortadan kaldırılmış ve kanonun nötr anlatısı folk anlatı ve beklentiyle örtüştürülmüştür. Bu süreç kimi zaman Tanrı tasvirlerinde kullanılan cinsiyet zamirlerinden hareketle kimi zaman ise kanonik metinde geçen anlatıların cinsiyet üzerinde okunarak yorumlanması vasıtasıyla gerçekleşmiştir.

Cinsiyetten-bağımsız anlatının yeniden yorumlanması yalnızca maskülenizasyon yönünde değil kimi zaman da feminizasyon[68] yönünde açığa çıkmıştır.[69] Burada toplumsal dinamiklerin işleyişinin büyük öneme sahip olduğunu belirtmek gerekmektedir. Fakat genel eğilim incelendiğinde; metafizik anlatıdaki faillerin, özellikle de yaratıcı gücün büyük oranda maskülen özellikler taşıdığı gözlemlenmiştir. Farklı kültürlerin yaratılış anlatılarının incelendiği bir çalışmada; 112 yaratılış anlatısı değerlendirilmiş ve bu anlatıların %50'sinde maskülen bir tanrı, %32'sinde maskülen ve feminen bir tanrı çifti, %18'inde ise feminen bir tanrının başat rol oynadığı görülmüştür.[70]

Bu bulgular ve dönüşümler bize; bir teolojik anlatının, orijinasyonunun keyfiyetinden -bir başka deyişle natürel süreçlerin yahut ilahi bir müdehalenin sonucunda ortaya çıkmış olmasından- bağımsız olarak, folk anlatıyla entegrasyon sürecinde yaşadığı dönüşümlerin insan zihin yapısının bilişsel eğilimlerinden büyük oranda etkileneceği ve her bir yeni jenerasyonun bu anlatıyı kelimesi kelimesine (verbatim) aktarım hedeflense dahi en azından kanonlaşmış metni yorumlama boyutunda yeniden üreteceği sonucuna ulaştırmaktadır.

---

[67] Elaine H. Pagels, "What became of God the mother? Conflicting images of God in early Christianity", **Signs: Journal of Women in Culture and Society**, Sayı: 2, Cilt: 2, 1976, ss. 293-303.

[68] Julie Melnyk, ""Mighty Victims": Women Writers and the Feminization of Christ". **Victorian Literature and Culture**, Sayı: 31, Cilt: 1, 2003, ss. 131-157.

[69] Leon J, Podles, **The church impotent**, Spence Publishing, 1999, s. 113.

[70] Gerda Lerner, **The creation of patriarchy**,, Oxford University Press, 1986, s. 145.

Şekil 2: Jupiter de Smyrne, Pierre Granier

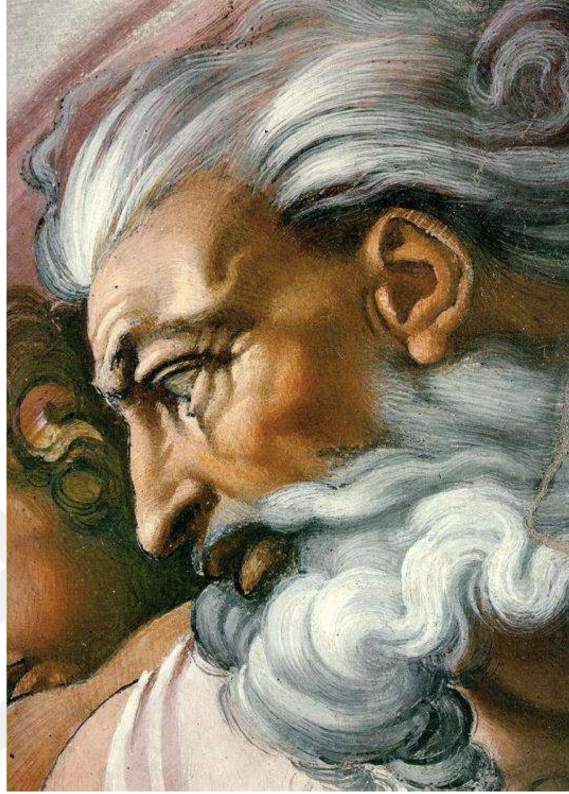
Kaynak: Wikimedia, "Jupiter Smyrna Louvre", https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c8/Jupiter_Smyrna_Louvre_Ma13.jpg (20.05.2022)

Şekil 3: Odin Enthroned, Friedrich Wilhelm Engelhard

Kaynak: Galleria D'arte Thule, "Wotan Denkmal", https://galleriaartethule.tumblr.com/post/140172528640/das-wotan-denkmal-in-hannover-wurde-1888-von (20.05.2022)

Şekil 4: Creazione di Adamo, Michelangelo di Lodovico Buonarroti Simoni

Kaynak: Wikimedia, "The Creation of Adam", https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5b/Michelangelo_-_Creation_of_Adam_%28cropped%29.jpg (20.05.2022)

2.1.2. Varoluşsal Kaygının İnhibisyonu

Metafizik anlatılar ve tasvirler yalnızca kültürel bir değer olarak aktarılagelmenin ve ontik evrendeki birtakım süreçlerin açıklaması olma özelliği taşımanın ötesinde; inanırlarının varoluşsal birtakım sorularına cevap vererek varoluşsal kaygının da önüne geçmektedir. Yapılan çalışmalar dinsel deneyimin erken çocukluk evrelerinde dahi yaşanabildiğini bulgulamaktadır.[71] Her ne kadar daha primitif düzeyde olsa da erken çocukluk evresinde de varoluşsal sorularla başa

---

[71] Kalevi Tamminen, "Religious experiences in childhood and adolescence: A viewpoint of religious development between the ages of 7 and 20", **The International Journal for the Psychology of Religion**, Sayı: 4, Cilt: 2, 1994, ss. 61-85.

çıkma edimini gözlemlemek mümkündür. İnsanlığın kendi varlığını anlamlandırması ve dışsal gerçekliğin doğasına dair merakını ve kaygısını gidermek için sorular sorması süreci türümüzün temel bilişsel gelişim yolağının önemli bir parçası gözükmektedir.

Herhangi bir dışsal yönlendirme olmadığı takdirde yoğun bilişsel yatırım harcanarak başa çıkılması gerekecek olan birtakım evrensel sorular, dinsel anlatılar vasıtayla bireyin zihninde cevap bulmakta ve bu cevaplar sosyal pekiştireçler vasıtasıyla mental düzeyde tahkim edilmektedir. Birey, karakterinin inşası sürecinde içerisinde yaşadığı toplumun kolektif mirasını kendi kişilik özellikleri potasında eriterek yeniden üretmekte ve kısmen özgün yeni bir anlatı vasıtasıyla varoluşsal bir pozisyon almaktadır. Bu pozisyon, yalnızca inanç düzeyinde ontik evrene dair çıkarımları kapsayan soyut bir tutum değildir. Aksine evrenin işleyişi dolayısıyla aksiyolojik bağlamı da içerir ve bu nedenle bir değerler dizgesi aktarımı potansiyelini de bünyesinde barındırır.

Her ne kadar sekülerizasyona dönük projeksiyonlar uzun süre tartışma konusu olmuş ve dinin rolünün toplumsal düzlemde bilimsel gelişmelerle ters orantılı bir seyir izleyeceği yönünde fikir belirtilmiş olsa da[72] insanlığın özellikle ölüm ötesi yaşama dair sorularına aradığı cevaplar farklı bir gelişim seyrinin ortaya çıkışına sebebiyet vermiştir. İnsanlığın, ontik evrenin işleyişine dair modern bilimsel bulgular vasıtasıyla kapsamlı bir anlayışı ve içgörüyü zaman içerisinde edinmiş olduğu yadsınamaz fakat bu gelişim süreci metafiziğe yönelik tüm bir paradigmayı geniş bir sosyal düzlemde iddia edildiği gibi değiştirmiş değildir. Toplumlar halen büyük oranda varoluşa dair başat sorularının yanıtlarını dinsel geleneklerin öğretilerinde aramaktadırlar. Dinsel geleneklerin bu tarz sorulara dönük anlatıları tarihsel süreçte dönüşümler yaşamış olsa da varlığını sürdürmektedir. Bu durum; dinsel düşünce ve davranış örüntülerinin, bilişsel süreçlerin doğası gereği ve bir sonucu olarak, form değiştirerek dahi olsa toplumsal düzlemde varlığını sürdüreceğine dair önemli bir göstergedir.

Mutlak sekülerizasyona dönük gelecek projeksiyonlarının gerçeklikte tam anlamıyla yansıma bulmamasının altında yatan önemli birtakım gerekçeler

---

[72] Robin Gill, "The future of religious participation and belief in Britain and beyond", **The Blackwell companion to sociology of religion,** Blackwell Publishing, 2003, ss. 285-291.

bulunmaktadır. Bunlardan en başatı elbette insan zihninin dinsel davranışı çok farklı formlarda açığa çıkarma yönünde gösterdiği de facto eğilimdir.[73] Fakat gerekçeler bununla sınırlı değildir. Aynı zamanda dinsel anlatının bireyde açığa çıkardığı davranışsal ve bilişsel süreçler göz önünde bulundurulduğunda, bireyin bu öforik deneyimi açığa çıkarabilecek ve dinsel anlatıyı ikame edebilecek bir şema bulabilmesi için göstermesi gereken mental çabanın, biyolojik ekonomiklik çerçevesinde adaptif olmaması ayrı bir bileşen olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim global düzlemde dinsel inanç bağlamında homojen bir dağılım görmek yerine coğrafi sınırlarla çerçevelenmiş heterojen bir yapıyla karşılaşmamızın altında yatan ana sebeplerden birinin sosyal kabul görme istencinin yanı sıra bahsi geçen ekonomiklik ilkesi olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Bu süreç; dinsel anlatının jenerasyonlar boyu sürdürülegelmesini sağlayan ana parametrelerden biri olmakla birlikte, anlatının büyük değişikliklere uğramamasını ve kanonik bir anlatının açığa çıkmasını kolaylaştırmaktadır. Fakat zamanla minimal değişiklikler kümülatif bir birikimle orijin anlatı açısından heretik olarak sınıflandırılabilecek ayrıksı bir narrasyon üretebilmektedir. Bu noktada hangi anlatının toplumsal düzlemde baskın söylev haline geleceği memetik düzlemde söylevin uyumluluk başarısı ile ilintilidir.

Bir dinsel narratif açığa çıkıp yeterli takipçi kitlesine ulaştığında, niş iddialar bütünü olarak görülebilecek bir yapıda olsa dahi, açığa çıkan mempleks yalnızca coğrafi ve demografik izolasyon aracılığıyla değil aynı zamanda toplumsal kimliğe yönelik savunma istencinin bir sonucu olarak da ilgili kitle tarafından savunulacaktır.[74] Bu durum aynı zamanda dinsel anlatının şiddetli reddini de içeren ve bireye anlam örüntüsü vaadi sunan söylevlere dayanan kimi cemiyetlerin dahi zamanla dinsel formasyonu örtük bir formatta replike ederek bir noktadan sonra kültleşme ve dinselleşme yolağına girmeleri örneğinde görülebilir. Bu durum zorunlu olarak dinden bağımsız bir anlam ekosisteminin imkansızlığının bir göstergesi olmamakla birlikte insan davranış örüntülerinin doğasına dair önemli bir göstergedir. Bu fenomenin en başat örneklerine kurumsal dinsel anlatıdan tamamen bağımsız

---

[73] Jensine Andresen, "Introduction: towards a cognitive science of religion", **Religion in mind: Cognitive perspectives on religious belief, ritual, and experience** Cambridge University Press, 2001, ss. 1-44.

[74] Marcel, Montrey ve Thomas R. Shultz, "Copy the In-group: Group Membership Trumps Perceived Reliability, Warmth, and Competence in a Social-Learning Task", **Psychological science**, Sayı: 33, Cilt: 1, 2021, ss. 165-175.

olduğunu öne süren ve söylevini spiritüelite üzerine inşa eden kimi anlatıların içerik üreticilerinin (özellikle astroloji) beklenmedik bir şekilde normatif yargılarda bulunmalarında ve psödo-kanonik bir narrasyon inşa etmelerinde görülür. Merkezi bir otoritenin ve sınanarak empirik bir bulguya ulaşılabilecek bir mecranın bulunmaması nedeniyle bu istencin kalıcı bir şekilde hayata geçmesi elbette mümkün değildir fakat yine de bu istenç önemli bir ihtiyacı imlemektedir. Bu noktada; özelde hali hazırda yapılandırılmış bir anlam şeması bulunan kanon halk inancı, genelde ise doğası gereği dinsel anlatının bizzat kendisi anlam inşasının temel faktörü olmak söz konusu olduğunda avantajlı bir konuma sahiptir.

2.1.3. Mental Bağlılık ve İçtenlik

Evrenin işleyişi ve aksiyolojik norma yönelik fizikötesi anlatı, kimi zaman kasıtlı olarak bir şahıs tarafından kurgulanmış formlarda karşımıza çıkabilmektedir. Bu gibi durumlarda komünitenin sempati beslediği anlatı, anlatının oluşturucusu ve oluşum süreci biliniyor olsa dahi taraftar toplamaktadır. Bunun en tipik örneği, yasal düzlemde tanınırlığı üzerine de çokça sosyal çaba gösterilmiş olan Jediizm'dir. Jediizm, Star Wars isimli film serisinde yer bulan kurgusal bir psödo-dindir. Belli öğretileri ve inanırlarından beklenen bir takım davranışsal pratikleri bulunmaktadır. Fakat Jediizm, yalnızca Star Wars evreninde pratik edilen bir öğreti olmakla kalmamış ve reel düzlemde de ciddi bir takipçi kitlesine ulaşmıştır. 2001 yılında yapılan resmi nüfus sayımlarında Avustralya'da 70.509, Kanada'da 21.000, Yeni Zelanda'da 53.000, İngiltere ve Galler'de 390.127 ve İskoçya'da 14.052 Jedi olduğu tespit edilmiştir.[75] Kendini Jedi olarak tanımlayan bu kişiler aynı zamanda dinsel inançlarının yasal düzlemde tanınması ve bununla birlikte gelen törensel hakların teslimi noktasında da hukuki süreçler yürütmüştür. Fakat bu süreçler çoğunlukla Jediizm'in hukuki düzlemde tam olarak din olarak tanımlanmasının önündeki güçlükler nedeniyle sonuçsuz kalmıştır.[76] Bunun en önemli nedeni, birçok Jedi'ın da

---

[75] William Sims Bainbridge, "Jediism: The most popular online virtual religion" **Dynamic Secularization,** Springer, 2017, ss. 121-149.

[76] Library of Congress, Jediism is Not a Recognized Religion in England and Wales, https://blogs.loc.gov/law/2017/01/jediism-is-not-a-recognized-religion-in-england-and-wales/#:~:text=The%20Charity%20Commission%2C%20an%20independent,new%20charitable%20incorporated%20organization%20to (17.03.2022)

ifade ettiği üzere; Jediizm'in bu bireyler tarafından samimi bir şekilde inanılan ve pratik edilen bir inanç sistemi olmasından çok seküler bir protesto olarak kullanılmasıdır. Yaşadıkları ülkelerdeki din ve devlet işleri ayrımının gereğince yürütülmediğini düşünen bu kişiler, ironik bir protesto yöntemi olarak Jediizm'i kullanmaktadırlar.

Şekil 5: Jedi Evlilik Seramonisi ile Evlenen Bir Çift

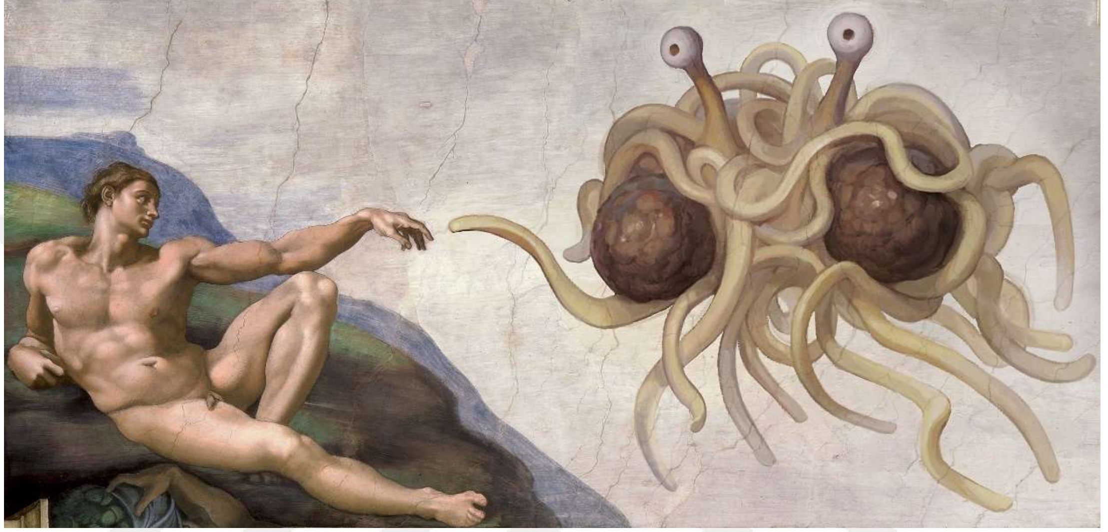

Kaynak: The Mary Sue, "Unfinished Scottish Law Might Let You Get Married by a Jedi in Scotland", https://www.themarysue.com/scotland-law-jedi-wedding/ (17.03.2022)

Jediizm her ne kadar senarist tarafından yalnızca kurgusal metin inşası esnasında üretilmiş bir narrasyondan ibaret olsa da zaman içerisinde toplumsal bir hareketin nesnesi haline gelmiştir. Fakat, özellikle protest söylevin aracı olarak kullanılmak üzere inşa edilmiş psödo-dinler farklı formlarda açığa çıkabilmektedir. Bunlardan en çok takipçi kitlesine ulaşmayı başaranı, internet memlerinin de yadsınamaz etkisi ile, Pastafaryanizm'dir. Orijinasyon açısından Jediizm'den büyük bir farklılık gösteren Pastafaryanizm özellikle ABD'de din ve devlet işlerine yönelik bir protesto için özel olarak tasarlanmış bir psödo-dindir. Jediizm örneğinde de olduğu gibi taraftarları tarafından yasal tanınırlık amacıyla aksiyon alınmıştır. İnanırları tarafından bu psödo-din; vücudunun her iki tarafında büyük bir köfte ve ortada iki göz sapı bulunan, havada süzülen bir spagetti kütlesi olarak tasvir edilen,

görünmez olduğu söylenen Uçan Spagetti Canavarı'nın (Flying Spaghetti Monster) evrenin yaratıcısı olduğu iddiası üzerine inşa edilmiştir.

Şekil 6: Michelangelo di Lodovico Buonarroti Simoni'nin Creazione di Adamo isimli eserinin bir parodisi olarak, Arne Niklas Jansson tarafından oluşturulan eser

Kaynak: Android Arts, "The Flying Spagetti Monster", http://www.androidarts.com/fsm/SistineHirez3%20tentative.jpg (20.04.2022)

Bu protest fikri ilk ortaya atan ve Uçan Spagetti Canavarı Kilisesi'nin kurucusu olarak kabul edilen kişi, 2005 yılında akıllı tasarım anlatısının devlet okullarında anlatılmasına getirdiği eleştiri ile internette büyük bir popülarite kazanan Bobby Henderson'dır. Henderson, akıllı tasarım anlatısının yanı sıra kendi kaleme aldığı, Uçan Spagetti Canavarı merkezli yaratılış anlatısının da dini inanç özgürlüğü nedeniyle devlet okullarında anlatılması gerektiğini ifade etmiş ve ortaya atıldığı günden bugüne büyük bir takipçi kitlesine ulaşmış protest bir hareketin öncüsü olmuştur.

Başlangıçta yalnızca bir internet memi olarak kalması beklenen oluşum, yasal girişimler sonucu Pastafaryanların birtakım haklar kazanmasını sağlamıştır. 2011 yılında Avusturya, Pastafaryanların araç ehliyet belgelerinde kullanılmak üzere çektirdikleri fotoğraflarda başlarına kevgir takmalarına onay veren yasayı onamıştır.

Takip eden süre zarfında bu eylem; Çek Cumhuriyeti, Yeni Zelanda ve ABD eyaletleri Massachusetts ve Utah'da da yasal olarak kabul görmüştür. Pastafaryanizm 2016 yılında Hollanda tarafından bütünüyle din olarak kabul edilmiştir.[77] Pastafaryanizm hareketi özellikle ABD iç siyasetinde tartışma konusu olmuştur. Seküler düşünce hareketlerinin protest eylemlerinde kullanılmıştır.

Şekil 7: Pomfret, New York Meclis Üyesi Christopher Schaeffer, Pastafaryan inancı gereği kafasına taktığı bir kevgir ile yemin ediyor

Kaynak: NY Daily News, "Pastafarian politician takes oath of office wearing colander on his head", https://www.nydailynews.com/news/politics/pastafarian-politician-takes-oath-office-wearing-colander-head-article-1.1568877 (17.03.2022)

Seküler komünitelerin ortaya koymuş olduğu protestolar, yasal düzlemde dinin tanımlanması ve sınırlarının çizilmesi gerekliliğini beraberinde getirmiş olsa da

[77] Britannica, "Flying Spaghetti Monster", https://www.britannica.com/topic/Flying-Spaghetti-Monster (17.03.2022)

hukuksal düzenlemelerin dikkate aldığı parametreler ile din bilimsel ve kültür bilimsel parametreler her zaman birbiriyle örtüşememektedir. Bu bağlamda; Pastafaryanizmin farklı ülkelerde edinmiş olduğu dinsel statünün bilimsel bir bağlayıcılığının bulunmadığını belirtmek gerekmektedir. Kişinin dinsel tutumunun değerlendirilmesi sürecinde yalnızca bireysel beyanın öncelenmesi, Pastafaryanizm ve Jediizm örneklerinde de görüldüğü üzere gerçekte var olmayan bir bağlılık kolektif düzeyde dahi ikame edilebileceğinden, doğru sonuca ulaşmanın önünde bir engel olacaktır. Bu nedenle din ve dolayısıyla dinsel düşünce ve davranış örüntülerine yönelik çizilen operasyonel çerçevenin sağlığı ilgili kültürün arka plan okumasının derinliğiyle ve bireysel yahut kolektif davranışın doğru bir perspektiften analiziyle doğrudan ilintilidir.

Tüm bu süreçler göz önünde bulundurulduğunda davranış bilimsel anlamda dinsel davranışın bir bütün olarak tanımlanması gerekirse; bir komünitenin varoluşsal anksiyetesini dindiren, metafizik unsurlar içeren ve sağduyuyla her daim örtüşmeyebilen anlatılara samimi bir şekilde inanması ve bağlanması durumunu ifade ettiği söylenebilir.

2.2. DİNSEL EDİMİN POTANSİYEL NÖROKOGNİTİF TEMELLERİ

Modern nöroteoloji disiplini, dinsel düşünce ve davranışı açığa çıkaran mekanizmaları daha detaylı incelemek için beyin görüntüleme tekniklerinden faydalanmaktadır. Bilişsel süreçlerin incelenmesinde önemli bir kolaylık sağlayan bu teknikler dinsel davranışın açığa çıkması noktasında da bazı önemli bulgulara ulaşılmasını sağlamıştır. İnsan türünün atasal çevreyle kurduğu ilişkinin bir ürünü olarak açığa çıkan ve insani evrenseller kategorisinde değerlendirilebilecek bir takım bilişsel yapıların, ilk bakışta dinsel davranışla ilintili gibi gözükmüyor olsa da sebebiyet verebileceği davranışsal açılımlar büyük önem kazanmıştır. Bu bağlamda dinsel davranışın üç temel bilişsel faktörle doğrudan ilintili olma potansiyeli taşıdığını söylemek mümkündür.

2.2.1. Zihin Teorisi Modülü

Zihin teorisi; bireyin kendisi dışındaki faillerin niyetlerini, isteklerini, inançlarını, duygularını ve bilgi durumlarını kavrayabilme becerisidir.[78] İnsanlarda zihin teorisi yedinci ve dokuzuncu aylar arasında gelişim göstermeye başlamakta ve çocukluk dönemine kadar kademeli bir şekilde gelişimine devam etmektedir. Bu beceri, kompleks organizmaların sosyal etkileşimlerini sağlıklı sürdürebilmesi açısından hayati öneme sahiptir çünkü bu vasıtayla canlılar dışsal gerçekliğin farklı canlılar tarafından farklı algılanabileceğine dair bir içgörü edinmiş olurlar. Dışsal gerçeklik ile zihinsel inşa arasındaki farkın farkındalığı, ikili ilişkilerde ve grup dinamiklerinde birçok sosyal potansiyeli de beraberinde getirir.

Adaptif yönden önemli bir eşik olan ve bilinçli failliğin imkanının farkındalığını sağlayan temel mekanizma olan benlik bilinci, organizmanın birtakım fonksiyonları daha efektif yürütmesini sağlaması açısından başat bir gerekliliktir. Benlik, bir organizmanın atasal çevredeki özgün problemlere yönelik mücadelesi esnasında şekillenen özelliklerin esnek ve çok yönlü bir bilişsel temsili olduğundan,[79] kendi içinde dahi alt bileşenlere bölünebilen bir meta yapı olarak görülebilir. Bu anlamda birey kendini yalnızca kompleks bir ilişkiler ağının içerisindeki tekil ve yekpare bir bileşen olarak değerlendirmemekte, sahip olduğu özellikleri benliğinin farklı yönleri olarak ayrıca içselleştirebilmektedir. Benlik; üç boyutlu uzayda daha etkili motor aktiviteler yürütebilmeyi sağlayan uzamsal haritalama, türdaşları ve akrabaları tespit ederek gen havuzunu domine etme, kaynak paylaşımını etkili yürütme, hile yapanları izole etme gibi önemli davranışsal adaptasyonların açığa çıkabilmesi için gerekli bir önkoşul olarak görülebilir. Organizmanın 'ben' olarak tanımladığı entitenin kendisine has bir yaşam öyküsü bulunduğundan, bu öykünün epizodik bellek vasıtasıyla tutarlı bir bütün halinde kaydedilmesi ve ihtiyaç duyulduğunda yeniden çağırılarak geleceğe dönük projeksiyonun tutarlılığını ve adaptif değerini arttıran bir bileşen haline gelmesi yalnızca mekanik düzeyde organizmanın uyumluluk başarısını arttıran bir işleyişin açığa çıkmasını sağlayan bir

---

[78] David Premack ve Guy Woodruff, "Does the chimpanzee have a theory of mind?", **Behavioral and Brain Sciences**, Sayı: 1, Cilt: 4, 1978, ss. 515-526.

[79] Constantine Sedikides ve John J. Skowronski, "The symbolic self in evolutionary context". **Personality and Social Psychology Review**, Sayı: 1 Cilt: 1, 1997, ss. 80-102.

süreç değildir. Bu etkisinin yanı sıra aynı zamanda bireyin birçok bilişsel ve anatomik yapısının kapsayıcı bir algısal çerçeve altında birleşmesi vasıtasıyla 'ben' imgesinin oluşmasını sağlayarak, uzun süredir organik ve inorganik bileşenler ekseninde önemli bir tartışma konusu olan bilinç fenomeninin açığa çıkması noktasında da temel bir yapıtaşı görevi görür. Yaşam öyküsü mekanizması yalnızca organizmanın kendi içsel süreçlerini daha efektif yapılandırabilmesini sağlayan bir içsel sistem olmakla kalmayarak aynı zamanda sosyal ilişki ağlarında, daha önce Hamilton Kanunları başlığı altında da değindiğimiz itibar fikrinin ve dolayısıyla da intikam olarak sınıflandırılabilecek davranışların açığa çıkmasının ön koşulu haline gelmiş yapıdır. Her zaman eyleme dökülmek durumunda olmayan intikam, bir potansiyel olarak var olması durumunda dahi hile olarak değerlendirilebilecek özgeciliğe aykırı edimleri bir tehdit unsuruna dönüşerek ketleyen bir mekanizmadır. Bu anlamda benliğin ve bilincin, komünal anlamda ayrıksı birimlerin ve bölümlenmelerin ortaya çıkmasına yol açmasını direkt olarak benmerkezciliğin doğuşuna sebebiyet veren bir süreç olarak okumak doğru gözükmemektedir. Sosyal türler her halükârda bir çeşit altruizme ihtiyaç duyacaklarından kendilerine has ve göreceli olarak (antroposentrik açıdan) çarpık dahi olsa bir dayanışma ediminin kaçınılmaz parçaları haline gelecektir.

Benlik farkındalığına sahip birey sosyal etkileşimlerinde bahsi geçen meta-temsiliyetleri (meta-representation) diğer organizmalara da yansıtma eğiliminde olacaktır. Bu yansıtma, aynı zamanda organizmanın kendi zihninde inşa ettiği gerçeklik replikasının içerisinde karşı tarafı da içerisinde barındıran ayrı bir meta-temsiliyet potansiyelini üretme beceresidir. Bu üretim süreci organizmanın bilişsel yapısına bağlı olarak farklı seviyelerde açığa çıkabilir.[80] Seviyeler organizmanın öteki olarak tanımladığı failin zihin dünyasını kendinde temsil edebilme derecesiyle direkt ilintilidir. Bu bağlamda örneklendirecek olursak;

[Bir çocuğun elinde tuttuğu bir kalemi mikrofon gibi kullanarak şarkı söylemesi esnasında; çocuğun]

Seviye 1: [onu izleyen annesinin] (kendinden başka bir ajanın zihinsel farklılık gösterebileceği fikri)

[80] Brian Hare ve diğerleri, "Do chimpanzees know what conspecifics know?", **Animal behaviour**, Sayı: 61, Cilt: 1, 2001, ss. 139-151.

Seviye 2: [kalemin mikrofon olmadığını] (kendinden başka bir ajanın gösterdiği zihinsel farklılığın içeriğinin tahmini)

Seviye 3: [çocuğun da bildiğini bilmesi] (kendi zihninin karşıdaki temsiliyetini kendi zihninde temsil etme)

Seviye 4: [çünkü çocuk daha önce de kalemi orkestra şefi batonu gibi sallayarak farklı bir kurgusal işlev için kullandığından kalemin gerçek işlevinin mikrofon olmadığının farkında olduğunun annesi tarafından farkında olunduğunu varsayması.] (farklı seviyelerde zihin teorisi örüntüleri kullanarak üçüncü seviye bir kurguyu gerekçelendirebilme)

Genellikle insanların bu dört seviyelik zihin teorisi sürecini kendi zihinlerinde kurgulamakta çok güçlük çekmedikleri fakat beşincil bir seviyenin kurgulanması esnasında daha fazla çaba sarf etmek durumunda kaldıkları bulgulanmıştır.[81] Bunun yanı sıra şempanzeler ve orangutanlarda insanların aksine yalnızca ilk seviye beceriler görülebilmiştir. Bu bilişsel farkın açığa çıkarabileceği sonuçlar sosyal ilişki ağlarının dinamiklerinde de rahatlıkla gözlenebilir durumdadır.

Empatinin akıl yürütme düzleminde eşleniği olarak değerlendirebileceğimiz Zihin Teorisi, aslında folk psikolojik bir zihinsel değerlendirme mekanizması olarak görülebilir. Organizma kendisine yönelik sosyal algıyı bu folk psikolojik mekanizma vasıtasıyla takip etmeyi başarabileceği gibi bu sosyal algıyı yönetmeye yönelik atacağı adımlarda da Zihin Teorisi mekanizmalarından faydalanacaktır. Bu yetinin kompleksitesiyle doğru orantılı olarak uyumluluk başarısına yapacağı pozitif etki yadsınamaz bir gerçekliktir.

Zihin Teorisi süreçleri her ne kadar reel ajanlar üzerinden işleyen bir süreç gibi düşünülse de algının nesnesi her zaman ontik gerçeklikte kendine yer bulan bir fiziksel entiteye karşılık gelmeyebilir. Örüntü yakalama konusunda çok başarılı bir işleyişe sahip olan insan zihni, potansiyel örüntülerin görmezden gelinmemesi için ortaya koyduğu örtük ekstrem çabanın bir sonucu olarak mentalizasyonun naturalistik sezgisel sınırlarının ötesine geçebilmektedir. Ölçüsüz Zihin Teorisi olarak da bilinen[82] ve kısaca hipermentalizasyon olarak adlandırılan bu fenomen

---

[81] Louise Barrett ve diğerleri, **Human evolutionary psychology**. Princeton University Press, 2002, ss. 377

[82] Isabel Dziobek ve diğerleri, “Introducing MASC: a movie for the assessment of social cognition”, **Journal of autism and developmental disorders**, Sayı: 36, Cilt: 5, 2006, ss. 623-636.

sosyal etkileşimlerin sağlıklı işleyişini, ortaya konan kompleks fakat hatalı varsayımlar nedeniyle ketleyebileceği gibi[83] doğal süreçlerin işleyişine dair de bir takım karşı-sezgisel varsayımların açığa çıkmasına neden olabilir. Doğa; örüntü tamamlama ve çıkarımsama yapma istenci göz önünde bulundurulduğunda zihin için büyük bir oyun alanı potansiyeli taşımakta ve içerisinde barındırdığı riskler nedeniyle de güçlü bir bilişsel katalizör görevi görmektedir. Bu nedenle çoğunlukla kendini diğer reel ajanlardan korumak isteyen zihin, bir emniyet sigortası görevi gören hipotetik ajanları ontik gerçekliğe projekte etmektedir.

Zihin Teorisi Modülü'nün, doğaüstü fail konseptlerini anlamlandırabilmek açısından sahip olduğu başat önem aslında gayet realistik ve kronik bir stres faktörü olan yaşamkalım tehditleriyle birlikte okunduğunda daha rahat anlaşılmaktadır. İnsan zihni, bu noktada doğaüstü faillerle ilgili çıkarımlarda bulunurken, doğal failleri bir referans noktası olarak kullanmaktadır. Kendi sosyal örüntü ağlarının beklentileriyle örtüşecek aksiyolojik pozisyonların bu doğaüstü faillerle olan etkileşimlerin -sunakta yemek sunma, saygı göstergesi olarak odak toplumda hürmeti simgeleyen postürlerin sergilenmesi, sıfır toplamlı etkileşim düşüncesi nedeniyle tümgüçlü (omnipotent) varlığa kıymetli adakta bulunma- yapısını belirlemesi bahsi geçen referans noktalarının gücü konusunda önemli ipuçları sunmaktadır. Nitekim yüksek işlevli otistik bireyler üzerine yapılan çalışmalarda, zihin teorisi modülü işlev bozukluğunun, teolojik konseptleri anlamlandırmada güçlük çekilmesine sebebiyet verdiği bulgulanmıştır.[84] Fail saptama mekanizmalarının hipoaktiflik oranları ile doğru orantılı olarak doğaüstü failler içeren anlatılar anlamlandırılamamakta ve bu faillere inanç azalmaktadır. Yüksek işlevli otistik bireylerden inançlı olduğunu beyan edenlerin de dinsel anlatıyı kendi şemaları uyarınca yeniden yorumladığı gözlenmiştir. Bu ampirik bulgular bize dini düşünce ve davranış örüntülerinin nörobiyolojik bir temele sahip olduğunu doğrudan göstermektedir.

[83] Carla Sharp ve Salome Vanwoerden, "Hypermentalizing in borderline personality disorder: A model and data", **Journal of Infant, Child, and Adolescent Psychotherapy**, Sayı: 14, Cilt: 1, 2015, ss. 33-45.

[84] Catherine Caldwell-Harris ve diğerleri, "Religious belief systems of persons with high functioning autism", **Proceedings of the Annual Meeting of the Cognitive Science Society**, Sayı: 33, Cilt: 33, 2011, ss. 3362-3366.

2.2.2. Kartezyen Dualizm

İnsanların, sezgisel olarak Kartezyen düalist beklentilere sahip olabileceğini gösteren birtakım bulgular bulunmaktadır.[85] Chudek ve Maciek'in bulgularına göre bireyler, fiziksel bir bedene ve fizikötesi bir zihne sahip olabileceklerini ve bu ikisinin birbirinden bağımsız da var olabileceğini düşünebilmektedirler. İnsanlarda, Kartezyen düalist düşünce sistemine çok erken yaşlardan itibaren rastlanabilmektedir. Bu düşünce yapısı, bedenin ölümünden sonra zihinsel olarak yaşamaya devam etmekle ilgili beklentilere temel teşkil ediyor gözükmektedir.

Hodge'un, ölüm sonrası inançlar üzerine yaptığı çalışmalar, sezgisel düalizmin kökten bir beden-zihin ayrımını gerektirmediğini göstermektedir. Araştırmaya göre bireyler, ölüm sonrası yaşamda zihinsel devamlılıklarını sürdüreceklerine inanmakla birlikte bu devamlılığın da yine bir beden vasıtasıyla gerçekleşeceğine inanmaktadırlar.[86] Bu sebeple, her zaman felsefi anlamda tam bir dikotomik benlik yapısının teolojik karşılık bulduğunu söylemek doğru gözükmemektedir. Yine de 'ruh' olgusu, benliğin metafizik yorumuna dair önemli bir inceleme odağı barındırmaktadır.

Ölüm gerçekliğini anlamlandırma ve tanatolojik kaygıyla etkili başa çıkma çabasının efektif bir parçası olan beden ötesi biçimlenme inancı yalnızca dinsel söylev açısından önemli bir fonksiyon üstlenmemektedir. Bu noktada kimi inanırlar; fiziksel bedenden tamamen ayrıksı, bedeni bir avatar olarak kullanan, bütünüyle transandant bir oluşum vasıtasıyla ölüm sonrasında da bilincin bütünlüğünü koruyacağına inanırken, bazı inanç sistemlerinde ruh ve beden arasındaki ötekilik ilişkisinin sınırlarının önceki örnekteki kadar net bir ayrımla bölümlenmediği ve transandant olan yapının da fiziksel yapıyla bir tür simbiyotik etkileşime sahip olması nedeniyle kimi anatomik yapıların öte aleme de taşınacağı fikrinde ısrarcıdırlar. Bu noktada, arkeolojik bulgular vasıtasıyla özellikle türümüzün kültürel temayülleri ile de birtakım karşılaştırmalar yapabilme şansını yakaladığımız *Homo neanderthalensis* türünün gömü gelenekleri bir takım ortak zihinsel şemaların olma

[85] Maciej Chudek ve diğerleri, "Developmental and cross-cultural evidence for intuitive dualism", **Psychological Science**, Sayı: Haziran 2013, ss. 1-7.

[86] K. Mitch Hodge, "Descartes' mistake: How afterlife beliefs challenge the assumption that humans are intuitive Cartesian substance dualists", **Journal of Cognition and Culture**, Sayı: 8, Cilt: 3, 2008, ss. 387-415.

olasılığını değerlendirmemizi sağlamaktadır. Ölülerini gömme ve ölünün yanına çiçek bırakma[87] gibi davranışlar ölümden sonra yaşam inancına dair birtakım göstergeler olma olasılığını taşımaktadır. Bu noktada farklı kültürlerin ölülerini gömerken uyguladıkları ritüeller, ruhun öte dünyaya daha rahat ve sorunsuz geçmesi için gerçekleştirilen davranış örüntüleri, mezarların ve lahitlerin içerisine bırakılan eşyaların taşıdığı ortak özellikler önemli bir gerçekliğin imleyicisidir. Bu davranışlar tamamı ile transandant bir entiteden bağımsız olarak fiziksel bedenin yeniden dirilişine yönelik hazırlıklar bütünü gibi gözüktüğü durumda dahi bilincin öte dünyanın başlangıcına kadar fizikötesi bir korunuma tabi tutulacağına dair bir ön kabulü de içerisinde barındırdığından Kartezyen görüşün insani evrenseller noktasında içkinliğine yönelik bir gösterge olarak kabul edilebilecektir.

İnsan bilinç akışının uykuda da farklı bir frekansta sürüyor olması sonucu görülen rüyalar nedeniyle ölüm ötesi yaşama dair varsayımlar kimi kültürlerde bu süreçlerle ilintilendirilmiş ve benzeşimler üzerinden açıklanmıştır. Halen bazı modern spiritüel akımlar tarafından da pratik edilmeye çalışılan astral seyahat fenomeni aslında bu örtüştürmenin psödo-dinsel yönden de olsa bir yansıması olarak görülebilir.

2.2.3 Teleolojik Akıl Yürütme Süreçleri

Organizmaların günlük yaşantılarında, içerisinde bulundukları çevre ile etkileşimleri, sebep-sonuç ilişkileri bağlamında gerçekleşmektedir. Bu sebeple diğer organizmalarda olduğu gibi *Homo sapiens* türünde de nedensellik beklentileriyle uyumlu davranışsal adaptasyonlar gelişmiştir. Bu adaptasyonlar sebebiyle organizma; eğer psikotik değilse, doğal koşullarda hayatta kalabilmek için potansiyel tehlikeleri kollamakta; çevresel değişimlerin arkasında bir fail varsa faili, yoksa doğal sebebi kavramaya çalışmaktadır. Büyük oranda sezgisel gerçekleşen ve çok komplike bir olayla karşılaşılmadığı müddetçe yoğun zihinsel yatırım gerektirmeyen teleolojik beklentiler, kimi zaman doğal fenomenlerin sujenin beklentilerinin dışında birtakım süreçleri açığa çıkarması ya da birey tarafından açıklama güçlüğü çekilecek

[87] Emma Pomeroy ve diğerleri, "New Neanderthal remains associated with the 'flower burial' at Shanidar Cave". **Antiquity**, Sayı: 94, Cilt: 373, 2020, ss. 11-26.

düzeyde gelişmesi sebebiyle stres faktörüyle karşı karşıya kalmaktadır. İnsanoğlunun varoluşu anlamlandırmaya ve onu bir faile bağlamaya çalışmasının altında yatan bilişsel süreçlerin, bu teleolojik perspektiften ve potansiyel stres faktörlerinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Uyumluluk başarısını doğrudan negatif etkileyecek katastrofik doğa olaylarının mekanizmasına dair tutarlı ve sistematik akıl yürütmeye ve bu sürecin empirik faydalarını görmeye nispeten tarihin yakın bir döneminde başladığımız söylenebilir. İnsanlık olarak kolektif birikimsel medeniyet şemasına bakıldığında her ne kadar bu olaylara dönük içgörünün zaman içerisinde arttığı ve daha tutarlı bir açıklama becerisini beraberinde getirdiğini görebiliyor olsak da bizzat bu açıklamaların açığa çıkmasını sağlayan bilim insanlarının, skeptiklerin ve eleştirel düşünürlerin dahi mekanizmayı açıklayabilmenin nihai gerçeklikten bağımsız olabileceğini söylediğine şahit olabilmekteyiz. Bu noktada yakın sebepler ve uzak sebepler açısından, atasal çevrede yaşayan insan toplumlarının açıklamaları metafizik ortak zeminde buluşuyor olsa da modern toplumda bu noktada bir ayrımın açığa çıktığını görmekteyiz.

Fail saptama mekanizmalarıyla eşgüdümlü bir sürecin ürünü olarak teleolojik akıl yürütme, katastrofiden ve dolayısıyla stres faktöründen olabildiğince kaçınma ve riski minimize etmeye dönük çabasında önceliğini başka bir olası faktörün bulunmaması halinde direkt olarak ajan yönünde sergilemektedir. Bu bir nevi Pascal'ın Kumarı'nın aktüelize edilmiş ve uygulamaya dönük formudur. Çünkü atasal çevrede yaşadığını varsaydığımız bu birey içerisinde bulunduğu durumu kontrol altına alabilmek adına, daha önce bu gibi durumlarda kullanılmak üzere türetilmiş mitolojik bir doktrinasyona doğrudan maruz kalmamış olsa dahi doğanın işleyişine dönük beklentilerinin bir sonucu olarak, karşılaşılan ve ilk bakışta doğal bir faille ilişkilendirilemeyen doğal fenomenlere ilişkin makul bir açıklama getirebilmek için metafizik çıkarımlar yapabilecek ve bunun bir sonucu olarak da yıkıcı fikirlerinden vazgeçirilmesi gereken omnipotent bir entiteyle etkileşime girmeye çalışacaktır. Bu noktada karşılaşılan olayın açıklaması olarak; fizik evrenden metafizik ajana geçişin, açıklamanın tam olarak hangi noktasında başladığı sorusuna verilen cevap bireyin teolojik pozisyonuna ve ontik evrene dair algısına dönük önemli göstergeler sunmaktadır.

2.3. UYUMLULUK BAŞARISI ODAKLI YAKLAŞIMLAR

Evrimsel psikolojik açıdan; dinsel davranış ve onunla ilintili tüm anlatıların oluşturduğu kültürel ekosistem, diğer davranışsal ve bilişsel örüntülerin değerlendirmesi esnasında kullanılan kriterlerden farklılık göstermez. Uyumluluk başarısının başat kriterleri olarak görülen temel iki başlık olan hayatta kalma ve üreme potansiyelleri, dinsel davranışla olan ilişkisi bağlamında incelenmiş ve evrimsel din psikolojisi disiplini bu bilimsel çabanın bir ürünü olarak doğmuştur. Özellikle, gözlemlendiğinde geniş bir davranışsal spektrum aralığıyla karşılaşılan ve temel ortak noktalarda buluşulmakta güçlük çekilmese de detaylarda birçok tartışmaya konu olan bir kavram olarak "din", evrimsel psikolojik bir fenomen olarak incelenebilecek en kompleks konulardan biri olarak değerlendirilebilir. Çalışma bünyesinde, genel hatlarıyla dinsel davranışın sınırlarına dair açıklama yeterince yapıldığından teknik bir açıklamaya yeniden yer verilmeyecektir. Bu noktada özellikle insani evrensellerin tespitine yönelik hassasiyet gözetildiğinden global örüntüde açığa çıkan ortak noktalar büyük önem kazanmaktadır. Bu nedenle "din", "dinsel davranış" ve "dinsel biliş" gibi kavramlar kullanıldığında spesifik bir teolojik anlayıştan, mitolojik inançtan, folk narrasyondan ve her türlü metafizik anlatıdan bağımsız bir ortak insanlık deneyimine atıf yapıldığına dikkat etmekte fayda vardır. Bu çeşit bir tanımlama operasyonel anlamda kolaylık sağlıyor olsa da lokal kültürün ana akım davranışsal ve bilişsel örüntüden keskin farklılıklar gösterdiği niş alanların göz ardı edilmemesi gerektiği gerçekliği de bir o kadar önemli gözükmektedir. Nitekim farklı kültürlerde açığa çıkan anlatıların karşılaştırılması sonucu tespit edilebilecek farklar kimi zaman spesifik bir coğrafyaya has bir uyumluluk başarısı stratejisinin açığa çıkmasını sağlayabilir. Çünkü direkt olarak biliş, belli bir çevrede karşılaşılan problemlere çözüm üreten bir mekanizma[88] olarak tanımlandığında, bilişin bir uzantısı olan dinsel bilişin bahsi geçen problemlere çözüm olarak açığa çıkabileceği fikri bir takım önemli açılımlar sunmaktadır. Fakat bahsi geçen çözümlerin doğasını ve mekanizmasını incelemek her zaman kolay gözükmemektedir. Örneğin duyusal verileri işlemeye yönelik evrimsel yolağın evrimini gerekçelendirmek ve mekanizmasını açıklamak, işitsel verinin organizmaya

[88] Goodson, Felix E. **The evolution and function of cognition**, Psychology Press, 2002, ss. 1-9.

kazandırdığı göz ardı edilemez avantaj söz konusu olduğunda nispeten daha kolay iken; çok kompleks sosyokültürel ve bilişsel bileşenler barındıran dinsel davranışa dair aynı süreci işletmek diğer örnekteki kadar kolay olmayacaktır. Kompleksitenin yanı sıra coğrafyadan coğrafyaya farklılıklar gösterebildiğini ifade ettiğimiz dinsel davranışın kimi varyantlarının çok şiddetli mutilasyonlar barındırabildiğini görebilmekteyiz.

Normal şartlar altında organizmaların maruz kalmaktan kaçındıkları ve dolayısıyla da hayatta kalma şanslarını yükselttikleri fiziksel zararlar, kimi kültürlerde dinsel ritüelin yahut spiritüel erişkinliğe geçişin bir parçası olarak teşvik edilebilmektedir. Fiziksel maliyetin yanı sıra bazı teolojik anlatıların gerçeklikten büyük oranda kopuk bir ontik evren inşasında bulunuyor olması, bilişsel bir maliyeti de beraberinde getirmektedir. Hayatta kalmaya dönük bu tehditlerin yanı sıra ömür boyu bekaretin bir takım dinsel gerekçelerle savunulduğu dinsel anlatılarda organizma ikinci önemli faktör olarak belirttiğimiz üreme faktöründen de mahrum bırakılabilmektedir. Tüm bu koşullar göz önünde bulundurulduğunda, mensuplarının uyumluluk başarısına ciddi dezavantajlar sunuyor gibi gözüken kimi dinsel kültürlerin seçilim sürecinde kitleleri yok oluşa sürükleyerek kültürel rekabet havuzundan çıkmaları beklenirken halen varlıklarını sürdürüyor gözükmektedirler. Bu noktada uyumluluk başarısına katkısı doğrudan ilk bakışta anlaşılamayan bu kompleks örüntünün evrimsel açıdan irdelenmesi, zor olduğu kadar önemli bir bilimsel meydan okumaya dönüşmektedir. Çünkü yüksek maliyet potansiyelini bünyesinde barındırabilen bu davranışsal fenomen tüm dünyada görülebilmekte ve tarihsel olarak insanlık tarihinin en primitif dönemlerinde dahi karşımıza çıkmaktadır.[89] Bu kadar uzun süredir varlığını sürdüren bir davranışsal fenomenin, sağduyu ile incelendiğinde, adaptif birtakım getiriler sunmak durumunda olduğu sonucuna varılacaktır.

Saydığımız maliyetli davranışlar ile adaptif beklentilerimiz arasında sıkışan dinsel fenomen, evrimsel psikolojinin belki de en tartışmalı konusu haline gelmiştir. Bu noktada farklı perspektiflerden ortaya atılan ve dinsel davranışı uyumluluk başarısı odağında açıklamaya çalışan yaklaşımlara yer verilecektir.

---

[89] Roy A. Rappaport, **Ritual and Religion in the Making of Humanity (Ed. 110),** Cambridge University Press. 1999, S. 182

2.3.1. Adaptasyonizm

Adaptasyonist yaklaşım dinin; organizmayı, bir takım çevresel faktörler karşısında daha avantajlı konuma getirdiğini ve bu sebeple dini düşünce ve davranışın başlı başına bağımsız bir adaptasyon olduğu hipotezini savunmaktadır. Bu yaklaşıma göre din, organizmanın gündelik yaşantısındaki birtakım problemlere çözüm niteliğindedir ve bu davranışsal modülün sonraki jenerasyonlara aktarımı doğal seçilim sürecinde üreme ve hayatta kalma becerisini arttırır.

Yaşantıya dair anlamlı bir algısal çerçeveye sahip olmak söz konusu olduğunda, davranış bilimciler tarafından rahatlıkla uzlaşıya varılabilecek en yaygın temel bileşen, ana akım kültürel anlatıdan beslenen dinsel anlatıdır.[90] Bu anlatı kişiye mental düzeyde aksiyolojik bir hazır veri seti sunarak büyük bir kolaylık sağlamakla kalmamakta aynı zamanda bir takım doğrudan gözlemlenebilen medikal faydalar da sağlamaktadır.[91] Bu faydalar yalnızca stresle daha iyi başa çıkma beceresi, daha yüksek yaşam kalitesi özalgısı, daha düşük depresyon, anksiyete ve intihar oranları gibi ruh sağlığına dönük faydalarla sınırlı değildir. Aynı zamanda fiziksel rahatsızlıklarla mücadelede tedaviye daha yüksek oranda cevap verme gibi sağlıkla ilgili daha farklı parametrelerde birtakım karşılıklar bulmaktadır. Bu bulgular adaptasyonist perspektiften dinsel davranış yaşamkalım mücadelesinde sağladığı avantajlar olarak değerlendirilmektedir.

Dinsel anlatının sağladığı sağlıkla ilintili avantajlar adaptasyonizm eleştirmenleri tarafından spesifik bir coğrafyaya has davranış örüntülerinin sonuçları olarak görülmüş ve bu noktada global bir dinsel davranış adaptasyonu olarak değerlendirilemeyeceği ifade edilmiştir. Dinsel davranışın taşıdığı geniş davranışsal spektrumun tamamına uygulanamayacak bir çıkarımın evrimsel psikolojik açıdan değer taşımadığı söylense de bu eleştirilere karşı adaptasyonist perspektif popülasyona has adaptasyonlar ve kültürel dinamikleri işaret etmektedir. İnsani evrensellerin yanı sıra lokal memetik varyantların da dinsel edimin uyumluluk başarısına katkısı bağlamında ele alınabileceği fikri bir bakıma dinsel marka değeri

---

90 David Lukoff ve diğerleri, "Cultural considerations in the assessment and treatment of religious and spiritual problems", **The Psychiatric clinics of North America**, Sayı: 18, Cilt: 3, 1995, ss. 467–485.

91 Paul S. Mueller ve diğerleri, "Religious involvement, spirituality, and medicine: implications for clinical practice", **Mayo Clinic Proceedings**, Sayı: 76, Cilt: 12, 2001, ss. 1225-1235.

anlayışına ve buna bağlı olarak da dinsel anlatı pazarındaki rekabet vasıtasıyla bir tür kültürel seçilim sürecine işaret etmektedir.

Adaptasyonizm, dinsel davranış söz konusu olduğunda yüksek maliyetli gibi gözüken bazı davranışların aslında başlı başına birer maliyet olmadığını ve maliyet gibi gözüken davranış örüntülerinin dahi aslında dolaylı yoldan birtakım getirileri olabileceği iddiasını, yüksek maliyete yönelik getirilen eleştirilere karşı bir savunma olarak öne sürmektedir. Dini öğretilerden bazıları vücut bütünlüğünü bozan, insan sağlığına tehdit oluşturabilecek birtakım uygulamalar içerebilmektedir. Bazı Budist inanırların Saddharmapundarika anlatılarına ithafen, vücutlarının bir kısmını yakarak, vücutta bir takım delici aletler vasıtasıyla mutilasyonlar uygulayarak veya ateş üzerinde herhangi bir koruyucu elbise olmaksızın gerçekleştirdikleri sembolik ritüeller buna örnek gösterilebilir.

Asya'dan örneklendirdiğimiz mutilasyonlar lokal kültüre has birtakım işleyişlere ve detaylara sahip olsa da dünyanın farklı yerlerinde farklı dinsel anlatılara dayandırılan mutilatif ritüellerin varlığı gözlemlenmektedir. Bu mutilasyonlar yalnızca dinsel edimin bir uzantısı olarak açığa çıkmamakta aynı zamanda komüniteye aidiyeti simgeleyen kalıcı bir iz olarak da bireylerin vücutlarına genellikle erken çocukluk dönemlerinde başlamak üzere işlenmektedir. Bu sebeple mutilatif ritüelin özellikle bireyin yaşantısının da önemli dönüm noktalarına simgeleyecek ritüellere dönüştüğü görülmüştür.[92] Bu bağlamda cinsiyetler arasında dimorfik birtakım farklılıklar açığa çıkabilmektedir. Bu farklar morfolojik gelişimin farklı dönemlerine tekabül eden ritüelistik skarifikasyonlarla ifade edilir. Bu kimi zaman düşman kabileden ilk düşmanını öldüren bir erkeğin cesaretini ve erişkinliğe geçişini imleyen bir simge olarak karşımıza çıkarken kimi zaman menstrüasyon döngüsünün ve doğurganlığın bir simgesi olarak işlenmektedir.[93]

Skarifikasyon olarak işlenen mutilasyonlar kimi zaman ise medikal gerekçelerin metafizik folk narrasyonla kesiştiği alanlarda açığa çıkmaktadır. Örneğin Yoruba yerlileri tremor sorunuyla karşılaşan çocukların davranışlarının gerekçesi olarak bir ruh görmüş olmalarını öne sürmekte ve tedavi olarak gözlerin

---

92 Olubimpe A Ayeni, Olubukunola O. Ayeni ve Robert Jackson, "Observations on the Procedural Aspects and Health Effects of Scarification in Sub-Saharan Africa", **Journal of Cutaneous Medicine and Surgery**, Sayı: 11 Cilt: 6, 2007, ss. 217–221.

93 Roman Jorge, "African scarification", **JAMA Dermatology**, Sayı: 152, Cilt: 12, 2016, ss. 1353-1353.

altına penetratif bir teknikle uygulanan ve folk tıp olarak üretilen bir çeşit psödo-ilaç yerleştirmektedirler.[94]

Bu ve buna benzer şiddet içerikli dini ritüeller göz önünde bulundurularak, adaptasyonist görüşe birçok eleştiri getirilmiş, dini davranışın başlı başına adaptif olmayabileceği, organizmayı seçilim sürecinde dezavantajlı konuma sokabileceği öne sürülmüştür. Bu noktada en ciddi eleştiri, primitif toplumda henüz tıbbi anlayış yeterince gelişmiş değilken maruz kalınan bir açık yaranın bireyi karşı karşıya bıraktığı enfeksiyon riskinin yüksek olmasıdır. Hali hazırda zaten yüksek olan yırtıcı kaynaklı tehlike faktörünü minimize etmeye çalışan canlı türleri, normal şartlar altında bu tarz etkiler yaratabilecek karşılaşmaları dahi minimize etmeye çalışırken bir kültürel örüntünün bu tip edimleri açığa çıkaracak ve teşvik edecek şekilde yapılanmasının en nihayetinde konak toplumu yok oluşa sürükleyeceği fikri sağduyulu bir çıkarım olacaktır. Fakat adaptasyonist görüş öncelikle bu tip vücut bütünlüğüne müdahaleyi içeren davranış örüntülerinin tüm dinlerde görülen bir fenomen olmadığını ve beklentinin aksine bu davranışların uyumluluk başarısını doğrudan düşürmediklerini ve farklı bir boyuttan kapsayıcı uyumluluğa birtakım katkılarda bulunduklarını ifade etmektedirler.

Sağduyuya aykırı geliyor olsa da ritüelistik mutilasyonların sunduğu katkılar; etkisi doğrudan gözlemlenebilecek fiziksel ve fizyolojik katkılar ve dolaylı yollardan etkisini gözlemleyebileceğimiz sosyal katkılar olarak iki farklı ölçekte incelenebilmektedir.

Direkt olarak uzuv kaybına ve dolayısıyla uyumluluk başarısında ciddi bir düşüşe sebebiyet veren ekstrem mutilasyonların, bir komitenin esenliğine ciddi bir tehdit unsuru olacağı açık gözükmektedir. Fakat bu mutilasyonların yalnızca lokal açık yaraya sebebiyet verenleri enfeksiyon riskini beraberinde getirmekle birlikte yalnızca yeterli immün reaksiyonu gösterebilen organizmaların hayatta kalmasını garanti edecek bir yapay seçilim mekanizması gibi işlemesi nedeniyle, komünitenin ortalama bağışıklık gücünü yükselten bir adaptif seçilim itkisi olarak değerlendirilmesi olasıdır.

[94] Henry John Drewal, “Beauty and being: Aesthetics and ontology in Yoruba body art”, **Marks of civilization**, 1988, Museum of Cultural History, ss. 83-96.

Şekil 8: Yombe Kabilesi'nde uygulanan bir skarifikasyon örneği

Kaynak: Hugo Adolf Bernatzik, **Afrika. Handbuch der angewandten Völkerkunde**, Innsbruck Schlüsselverl, Almanya, 1947.

Skarifikasyon vasıtasıyla iletilen sinyal, hedef organizmaya dönük olarak dayanıklılık odağında intimidasyon alt metinli amaçlarla gerekçelendirilmektedir. Yaraya sahip olmak ve yine de yaşıyor olmak, geçmişte karşılaşılan tehlikelerle etkili başa çıkmanın gerçekleştirildiğine yönelik bir sinyali de muhafaza etmektedir. Bu nedenle erkek bireylere uygulanan skarifikasyonda yetişkinliği ve fiziksel mukavemet gücünü sembolize etmeye dönük bir gerekçelendirme kullanılırken, kadın bireylere uygulanan skarifikasyonlarda doğum esnasında yaşanan acıya mukavemet gücünü sembolize etmeye dönük gerekçelendirmeler kullanılmaktadır.

Aynı zamanda bu yaralar bireyin toplum içerisindeki dinsel konumuna dair sinyalleri de içermektedir.[95]

Özellikle sosyal bir aidiyet göstergesi olarak da taşınan post-skarifikasyon yaraları, aynı komüniteye ait olmayan bireylere dış görünüm vasıtasıyla bir sinyal işlevi görmektedir.[96] Bu sinyalleme beraberinde yalnızca bir sosyal ayrışmayı değil aynı zamanda coğrafya bazında bir izolasyonu de getireceğinden zaman içerisinde farklı patojenlere bağışıklıkta görülebilecek varyasyonlar iki farklı komüniteden birey bir araya geldiğinde bağışıklığı düşük olan taraf için ölümcül sonuçlar doğurabilmekte ve bu olasılığa dönük gösterilen ötekileştirme davranışı "davranışsal immün sistem" başlığı altında değerlendirilerek zenofobik ve ırkçı davranışlara da temel teşkil eden mekanizmanın açığa çıkmasını sağlayan temel parametrelerden birini oluşturmaktadır.

Adaptasyonist yaklaşım, yüksek maliyetli ritüelistik bileşenler barındıran davranış örüntülerini en genel çerçevede Sinyal Teorisi bağlamında açıklamaktadır. Sinyal Teorisi, organizmanın kendi türünden veya diğer türlerden organizmalara fiziksel zindeliğini göstermesini sağlayacak, bu sebeple de hayatta kalma ve üreme potansiyelini arttıran birtakım davranışlar sergileyebileceğini ya da dikkat çekici fenotipal özellikler geliştirebileceğini öne sürer. Darwin'in de uzun süre anlamlandıramadığı ve ilgisini çekmiş olan tavus kuşlarının kuyrukları buna örnek gösterilebilir. Kuyruk, pratikte organizmaya hiçbir işlevsel çözüm sunmamaktadır. Ağırlığı sebebiyle organizmanın toplam kütlesine ekstra yük bindirmekle beraber canlı renkleri sebebiyle de avcıların ilgisini çekmektedir. Bir türün üzerinde bu kadar yüksek seçilim baskısı oluşturan bir yapının hangi sebeple evrilmiş olabileceği uzun süre büyük bir tartışma konusu olmuştur.[97] Sinyal Teorisi bağlamında değerlendirildiğinde; kuyruğun, ne kadar canlı renklere sahip ve göz alıcı ise dişi tavus kuşlarının o kadar ilgisini çektiği gözlemlenmiştir. Yalnızca en çevik ve en güçlü erkek tavus kuşlarının böylesine büyük maliyetli bir kuyruğun negatif etkilerini karşılayabileceği göz önünde bulundurulduğunda, bu gösterişli kuyrukların

[95] Roland Garve ve diğerleri, "Scarification in sub-Saharan Africa: Social skin, remedy and medical import", **Tropical Medicine & International Health**, Sayı: 22 Cilt: 6, 2017, ss. 708-715.

[96] Lisa R. Ludvico ve Jeffrey A. Kurland, "Symbolic or not-so-symbolic wounds: The behavioral ecology of human scarification", **Ethology and Sociobiology**, Cilt: 16, Sayı: 2, 1995, ss. 155-172.

[97] Helena Cronin, **The ant and the peacock: Altruism and sexual selection from Darwin to today**, Cambridge University Press. 1993, s. 3.

aslında bir genetik sağlık indikatörü görevi gördüğü söylenebilir. Kısacası canlılar direkt olarak genlerinin fizyolojik bileşenleri üzerinde yarattığı fenotipal göstergeler vasıtasıyla bir takım davranışsal adaptasyonlarını dolaylı yolla sinyalleyebilmektedirler. Fakat bu sinyalleme doğrudan canlının ortaya koyduğu davranışlar vasıtasıyla da açığa çıkabilmektedir.

Ceylanların sıçrama (stot) davranışı vasıtasıyla fiziksel zindeliklerini yırtıcılara sinyalleyerek gereksiz kovalamacaların önüne geçmesi davranışsal sinyallemelere örnek gösterilebilir. Doğada enerji, verimli kullanılmadığı takdirde ölümcül sonuçları beraberinde getirebilir. Bu nedenle avcı organizmaların, avlanma pratikleri avlarını kovalamayı gerektiriyorsa, avlarını seçerken çok dikkatli olmaları gerekmekte ve zindelik sinyallerini doğru okuyabilmeleri büyük önem arz etmektedir. En az enerji sarfiyatı ile en fazla kazancı elde etme becerisi, uyumluluk başarısı düzleminde adaptif bir edim olarak nitelendirilecektir. Bu bağlamda *Gazella thomsoni* ve benzer davranışsal örüntülere sahip türlerin sergilemiş olduğu sıçrama davranışı hem avcı hem de direkt olarak av organizma açısından önemli bir işlev görmektedir. Yapılan saha çalışmalarında, avcı organizmanın avı kovalama davranışı gösterdiği durumlarda sıçrama davranışını gösteren türlerin daha az avlandığını, avcı organizma tarafından yakalanan avların bu davranışı daha az sergilediği gözlemlenmiştir.[98]

Normal şartlar altında yalnızca avdan kaçmaya dönük efor sarfetmek, sağduyulu bir akıl yürütme bağlamında daha tutarlı gözükmektedir. Nitekim avcı organizmadan kaçış gibi ölüm ve yaşam arasındaki keskin çizginin sınırlarında dolaşılan doğa olaylarında maksimum düzeyde mekanik işlevselliğin görülmesi beklenmektedir. Bu sebeple sıçrama davranışı ilk bakışta gerek enerji sarfiyatı açısından maliyetli gerek işleyişe dönük süreç açısından tutarsızmış gibi gözükse de bir takım önceden tahmin edilemeyen yan etkilere sahip olabilmektedir.

Kompleks bir kültürel ağa ve dolayısıyla sembolik iletişim altyapısına sahip olmayan türlerde dahi fenotipal ve davranışsal sinyaller belli bir maliyeti olsa da organizmanın hayatta kalmasına kimi zaman da üreme şansını arttırmasına katkı sağlamaktadır. Yani ilk bakışta dezavantaj gibi gözüken bazı özellikler, kompleks

---

98 Claire D. Fitzgibbon, ve John H. Fanshawe, "Stotting in Thomson's gazelles: an honest signal of condition", **Behavioral Ecology and Sociobiology**, Sayı: 23, Cilt: 2, 1988, ss. 69-74.

sosyal getiriler sağlayabilmektedir. Aynı sinyalleme örüntüsünün, çok daha soyut düşünebilen ve geniş bir popülasyonu nispeten küçük varyasyonlar barındıracak şekilde benzer değerler dizgelerinin etrafında toplayabilen insan türü açısından daha komplike potansiyeller barındırdığı öngörülebilir bir gerçekliktir. Bu nedenle adaptasyonist perspektif, bahsi geçen yüksek maliyetli ritüelistik davranışların laserasyon, mutilasyon ve skarifikasyon pratiklerini içeren ekstrem örneklerinin dahi direkt olarak bir faydasının olabileceği yahut dinsel edimin diğer kayda değer getirileri nedeniyle görmezden gelinebilecek pratikler olduğu iddiasında bulunmaktadır.

En genel çerçevede bireylerin kendine dönük, düşmancıl olmayan ajanlara dönük yahut düşmancıl popülasyonlara dönük şiddet içerikli dini davranış örüntüleri odağında kümelenebilecek edimleri Sinyal Teorisi bağlamında incelenmiş ve bu davranışların jenerasyonlar boyu korunabilmesi ve bazılarının modern toplumda da yer bulabilmesi üzerine birtakım görüşler öne sürülmüştür. Kimi davranış bilimcilere göre din, insanlar arasında oluşabilecek potansiyel anlaşmazlıkları, içerisinde barındırdığı doğaüstü failler vasıtasıyla engelleyebilecek bir yapıdır.[99] Bu nedenle bireyler ilgili komüniteye olan bağlılıklarını sinyalleyerek fırsatları değerlendirmekte ve uyumluluk başarılarını yükseltmektedirler. Fakat bu noktada kabile aidiyeti ile dinsel komünite aidiyeti arasında önemli bir fark bulunmaktadır. Birey akraba seçilimi nedeniyle kabile aidiyetini sinyalleyecek davranışlarda ve söylemlerde bulunduğunda ancak genetik yakınlığı nispetinde bir yardım potansiyelini açığa çıkarabilmektedir. Fakat çok daha geniş popülasyonlara sahip toplumsal sistemler göz önünde bulundurulduğunda dinsel sinyallemenin önemi açığa çıkmaktadır. Bu noktada birey, daha önce hiç tanışmadığı kişilerle dahi bir tür meta-akrabalık düzlemi yaratabilmektedir. Bu durumun bilinçli veya bilinçsiz bir biçimde dinsel söyleve yansıdığını ve normal şartlarda kan bağı bulunan kişiler için kullanılan kelimeler olan "kardeş, brother, sister" gibi kelimelerin aynı dinin mensupları tarafından birbirlerine hitaben, "peder, father" gibi kelimelerin ise otorite figürü olarak görülen din adamına hitaben kullanıldığı gözlemlenmektedir. Fakat bu noktada komünitenin çok geniş bir düzleme yayılması bir takım sahte sinyalleme risklerini de beraberinde getirebilmektedir. Sonuçta otorite figürlerinin sürekli bir

---

[99] Bubulia, ss. 656.

teftiş halinde olması pratik nedenlerle mümkün gözükmemektedir. Fakat dinsel aidiyet bu noktada herhangi bir komünite aidiyetinden yine önemli bir farka sahiptir.

Dinin toplumsal problemlerin ve suç davranışlarının önüne geçebilecek etik bir itki yaratabileceğini öne süren hipotetik önerme en temelde ölümden sonra yaşamın olduğu, bu yaşamdaki esenliğin dünya yaşamındaki ahlaki eylemlerin niteliğine ve niceliğine bağlı olduğu ve bu eylemleri değerlendirecek olan kişinin bireyin tüm yaşantısını her ne olursa olsun gözlemleyebilen insanüstü bir varlık olduğu ön kabulü üzerine kuruludur. Yani metafizik varlıklar bu çerçevede insan davranışlarını, insanlar tarafından genel kabul gören ahlaki kriterlere göre değerlendirmektedir. Fakat her ne kadar mutlak iyi (omnibenevolent) olarak değerlendirilecek olsalar da ilgili toplum tarafından etik dışı kabul edilecek süreçlere herhangi bir dışsal müdahalede bulunmamaktadırlar. Bu anlatıdaki temel prensip kimi zaman istisnai olarak değişiklik göstermekte ve tümgüçlü metafizik varlığın kötü niyetli insanlara doğrudan müdahale ederek cezalandırdığı anlatılar ek bir önleyici unsur olarak da kullanılabilmektedir. Bu nedenle en genel kullanımıyla tanrı imgesi (kimi zaman tamamen ajanlıktan ayrıksı bir tasvirle "misyon", "karma" gibi inançlar dolayısıyla evrene de yüklenebilmekte ve cezalandırmanın bu dünyada olacağı yahut reenkarnasyonla yeniden doğumun niteliği düzleminde gerçekleşeceği bir bağlamda değerlendirilebilmektedir) kritik bir otokontrol bileşeni olarak değerlendirilmektedir.

Adaptasyonist perspektiften dinsel sinyallemeyi örnek bir olay üzerinden değerlendirecek olursak; ilkel toplumda biri diğerine borç veren iki bireyden borç veren, verdiği borcun kendisine geri döneceğinden emin olmak isteyecektir fakat borç almış olan kişinin ödememe ihtimali de bulunmaktadır. Bu gibi durumlarda fizikötesi bir şekilde tüm süreci izleyen ve ahlaki yargılarda bulunan doğaüstü bir varlığın mevcudiyeti dengeleri değiştirecek, borç alan kişi bu varlığın yanlış bulduğu bir davranışta bulunmaktan kaçınacaktır. Nitekim İzleyici Etkisi alanında yapılan çalışmalar sonucu edinilen bulgular da bu hipotezi desteklemektedir.[100] Fakat borç veren taraf karşı tarafın dindarlığından emin olmak isteyecektir. Bu noktada "Maliyetli Sinyalleme" kavramı devreye girmektedir. Budist rahipler örneğinde

---

[100] Antonia F. de C Hamilton, ve Frida Lind, "Audience effects: what can they tell us about social neuroscience, theory of mind and autism?" **Culture and Brain**, Sayı: 4, Cilt: 2, 2016, ss. 159–177.

olduğu gibi, hayatın belli bir döneminde vücuda uygulanmış mutilasyonlar karşı tarafa bir dini bağlılık işareti sunmaktadır. Yalnızca mali çıkar çatışmalarında değil, tüm toplumsal ahlaki sözleşmelerde bireyler bu mutilasyonları bir sosyal aidiyet sembolü olarak görebilmektedirler.

İnsanlar hem doğaüstü varlık tarafından cezalandırılmak istemediğinden hem de sosyal dışlanmaya maruz kalmak istemediğinden, yani hem teolojik hem de pratik sebeplerden, toplumda genel kabul görmüş dini anlatıyla uyumlu davranışlar sergileme eğiliminde bulunacaklardır. Ayrıca dinlerde bulunan cezalandırma anlatılarının yanı sıra ödüllendirme anlatıları da bireyin motivasyonunu kanalize etmede önemli faktörlerden biri olarak değerlendirilebilir. Bu etkenler göz önünde bulundurulduğunda; adaptasyonistler, dinin, toplumu bir arada tutan ve sosyal dengeyi sağlayan bir yapı olarak adaptif getirisinin olduğunu savunmaktadırlar.

Özellikle ekonomik davranışları izah etmek üzere oyun teorisi bağlamında geliştirilmiş bir kavramsal çerçeve ve zihin deneyi olan Tutsak İkilemi, etik çatışmaların yaşanması durumunda bireylerin tutumlarının her zaman ahlaki olarak en kabul edilebilir yahut kendi çıkarını maksimize etme potansiyeli en yüksek olan seçeneğe dönük olmayabileceğine dair sık kullanılan bir anlatıdır.[101] İlgili anlatının dinsel tutum bağlamında yeniden okuması sonucu varılacak neticelerin dinin adaptifliğine dönük göstergeler olarak değerlendirilebileceğine dair iddialar geliştirilmiştir.

Tutsak İkilemi sıfır toplamlı basit bileşenlere sahiptir. Klasik versiyonuyla Tutsak İkilemi'nde; kolluk kuvvetleri tarafından tutuklanmış iki adet zanlı bulunmaktadır. Ortada suçu işleyen failin kesin hüküm giyebilmesi için gereken yeterli kanıt bulunmamakta ve taraflardan birinin şahitliğine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu iki zanlı birbirinden ayrı ve zanlıların hiçbir şekilde iletişime geçemeyeceği hücrelere yerleştirilmektedir. Bu birbiriyle iletişime geçemeyen zanlılara bir anlaşma sunulmaktadır. Anlaşmaya göre her bir tutsaktan diğer tutsak aleyhinde tanıklık yapması istenmektedir. Tutsaklar sabitlenmiş iki farklı cevap verebilmektedirler; aleyhte tanıklık yapmak yahut sessiz kalmak.

[101] Albert W. Tucker ve Philip D. Straffin Jr., "The mathematics of Tucker: A sampler", **The Two-Year College Mathematics Journal**, Sayı: 14, Cilt: 3, 1983, ss. 228-232.

Bu durumda açığa çıkabilecek üç farklı durum bulunmaktadır:

1- Zanlıların her ikisinin de birbiri aleyhine tanıklık yaptığı durum

2- Zanlıların birinin aleyhte tanıklık yaptığı diğerinin sessiz kaldığı durum

3- Zanlıların her ikisinin de sessiz kaldığı durum

Her bir durum için öngörülmüş farklı cezai karşılıklar bulunmaktadır ve bu karşılıklar zanlılara iletilmektedir. Eğer her iki zanlı da birbiri aleyhine tanıklık yapacak olursa, her bir zanlı beşer yıl hapis cezasına çarptırılacaktır. Eğer zanlılardan biri diğeri aleyhine tanıklık eder fakat aleyhinde tanıklık edilen zanlı sessiz kalırsa, sessiz kalan zanlı on yıl hapis cezasına çarptırılacak diğer zanlı ise serbest kalacaktır. Fakat her iki zanlı da sessiz kalacak olursa, her biri birer yıl hapis cezasına çarptırılacaktır. (Yıllar, birbirlerine oranla aynı tutularak farklı düzeylerde uyarlanabilmektedir. Yıl oranlarının birbirinden değişiklik gösterdiği farklı versiyonlar da bulunmaktadır.)

Tablo 3: Zanlıların Sergiledikleri Tutumlara Bağlı Olarak Alacakları Cezalar

Birinci Zanlı / İkinci Zanlı	Aleyhte Tanıklık	Sessiz Kalma
Aleyhte Tanıklık	Beşer yıl hapis	1- 10 yıl hapis 2- Özgürlük
Sessiz Kalma	1-Özgürlük 2- 10 yıl hapis	Birer yıl hapis

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Eğer ki mutlak hedef en az cezayı alma yönünde ise zanlılar kendi cezalarını minimize etme eğilimi nedeniyle aleyhte tanıklık etme yönünde bir irade göstereceklerdir. Nitekim sessiz kalmaları halinde karşı tarafın aleyhte tanıklık etmesi en yüksek cezayla karşılaşmaları anlamına gelmektedir. Bu nedenle beşer yıldan toplamda ceza on yıl olarak öngörülecektir. Baskın stratejinin her zaman bireylerin en yüksek çıkarı sağladığı durumu açığa çıkaran strateji (karşılıklı sessiz

kalma) olmaması, insan doğasının açığa çıkardığı davranış örüntüleriyle ilgili bir gösterge sunmaktadır.

Adaptasyonist perspektif açısından bakılacak olursa; Tutsak İkilemi gibi etik ikilemlerde, bireylerin altruist davranışlardan sapma eğilimi göstermesinin önündeki en önemli engelin sürekli gözetleme ve yargılama pozisyonunda olan bir mutlak otorite figürüne inanç olduğu ifade edilecektir. Nitekim metafizik bir etik yargı otoritesine inanç olmaksızın insanların ahlaki tutumlardan sapma göstereceği söylevi apolojetik literatürde sıklıkla karşılaşılan bir iddia olagelmiştir.

İnsan türünün bilişsel mekanizmalarına dönük başat evrimsel itkilerden olan diğer ajanlarla sağlıklı ilişki sürdürme yönündeki evrimsel sosyal baskının türümüzün gelişim sürecindeki önemi göz önünde bulundurulduğunda, mutlak otorite figürü olarak görülen bir faille olan ilişkinin doğasına dönük kaygının açığa çıkarabileceği potansiyel davranış örüntüleri daha rahat anlaşılabilecektir. Bu durumda zanlıların her ikisinin birden ölümden sonra yaşam ve ödül/ceza inancına sahip olduğu ve gerçekten masum oldukları bir durumda karşılaşılacak sonuçlar aşağıdaki gibi olacaktır:

Tablo 4: Zanlıların sergiledikleri tutumlara bağlı olarak alacakları cezaların dinsel paradigma bağlamında uyarlanması

Birinci Zanlı / **İkinci Zanlı**	**Aleyhte Tanıklık**	**Sessiz Kalma**
Aleyhte Tanıklık	Beşer yıl hapis + ölüm sonrası ceza	1- 10 yıl hapis + ölüm sonrası mükafat 2- Özgürlük + ölüm sonrası ceza
Sessiz Kalma	1- Özgürlük + ölüm sonrası ceza 2- 10 yıl hapis + ölüm sonrası mükafat	Birer yıl hapis + ölüm sonrası mükafat

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo uyarınca; bireyin aksiyolojik pozisyonu ne olursa olsun en nihayetinde yaptığı eylemlerin karşılığını göreceği inancı, tercihlere dönük dengeleri değiştirmektedir. Adaptasyonist görüş, bu noktada ahlaki normlar dikte eden metafizik varlık inancının -ki birçok dinde benzeri figürler görmek mümkündür- uyumluluk başarısını artıran, toplumsal dengeyi sağlayan, adil davranışın teminatı işlevi gören bir konumda olduğunu öne sürecektir.

Hamilton Kanunları bağlamında öngörülen altruistik davranış örüntüsü kriterlerini insan davranışını öngörmeye dönük bağlamda örnekleyecek olursak, dinsel söylevin komünal birleştirici yapısı ve aksiyolojik boyutu birtakım parametrelere dair anlayışımızın kökten değişmesine neden olmaktadır. Teorik olarak:

(a) **$r.B>C$**

Dinsel fraternite söylevi r parametresini dinsel komünite içi etkileşimlerde sürekli maksimize edecektir.

(b) **$w>C/B$**

Ölüm sonrası yaşam inancı, eğer ceza ve mükafat bileşenlerini de içeriyorsa w parametresi maksimize olacaktır. Bu durum, yaşanan bir hak kaybı sonrası taraflardan her ikisinin birden ölmesini dahi gerektirmeyebilir. Kimi anlatılarda, mağdurun hayatını kaybetmesi ve yaşanan haksızlık nedeniyle ruhunun öte dünyaya geçemeyerek bu dünyada kalması işlenmektedir.[102] Ayrıca dünyada en yaygın görülen dinsel geleneklerde ölümden sonra hesaplaşma ve intikama dönük ifadelere rastlamak mümkündür. Örneğin: “Rab diyor ki, ‘Öç benimdir, ben karşılık vereceğim.’”[103]

Bu noktada göz önünde bulundurulması gereken önemli bir sosyal realite bulunmaktadır. Sağduyuyla örtüşen ortalama ahlaki normların teolojik olarak gerekçelendirildiği ve inanç sistemi bağlamında doktrine edildiği dinsel sistemleri benimseyen bireylerin mutlak surette alacağı rasyonel kararlar neticesinde ahlak dışı davranışlarda bulunmaması beklenmektedir. Fakat gerçeklik bu durumla örtüşmemektedir. Cezaevlerinde, dinsel aidiyete sahip oldukları halde kabul

---

[102] Heonik Kwon, “The ghosts of the American war in Vietnam”, **The Asia-Pacific Journal**, Sayı: 6, Cilt: 1, 2008, s. 1.

[103] **Yeni Ahit**, Romalılara, 12.

edilemez suçlar işlemiş kişileri de görmek mümkündür. Bunun yanı sıra mahkumların büyük bir çoğunluğunun belirli bir dinsel geleneği benimsediği görülebilmektedir.[104] Ahlaki davranışın dinsel oto-regülasyonunu etkileyen başat etmenin, inancın doktrinal boyutunun etki yönü olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu noktada başlı başına inancın yeterli olmadığı, neye nasıl inanıldığı ve bu inancın nasıl uygulamaya geçirildiği önemli bir faktör haline gelmektedir.[105] Yine de bu durum; dinsel davranış ve düşünce süreçlerinin, sosyal toplum sözleşmesinin korunumu yönünde kabul edilebilir bir adaptif değere karşılık gelen bir fenomen olduğu yönünde gösterge olarak kabul edilebilir. Unutulmaması gereken nokta, bu uyumluluk başarısı potansiyelinin yalnızca sosyal çeşitliliğin düşük olduğu ve herkesin aynı teolojik temelli aksiyolojik prensipleri benimsediği toplumsal dinamikler özelinde veya sosyal çeşitliliğin ötekileştirme gerekçesi olarak görülmediği ve dinsel anlatıya karşı antipatik tutum gösteren kişilere dönük olarak heresi üzerinden dinsel toplumsal sınıflamaya gidilmediği durumlarda açığa çıkabileceği gerçeğidir.

Modern toplum dinamikleri göz önünde bulundurulduğunda; bu probleme bir çözüm olarak, birbirinden farklı inançlara sahip yahut aynı inancın farklı varyasyonlarını benimseyen grupların altruist davranışlarının teminatı olarak kimi zaman ortak milli kimlik anlayışına başvurulduğu görülmektedir.[106] Çıkar çatışmalarının önüne geçmek ve tutarlı çözümler üretebilmek için ise dogmadan bağımsız, çoğunlukla sağduyuya ve sosyal konsensusa dayanan, antroposentrik bir hukuk sistemi kullanılmaktadır. Bu nedenle pratikte dinsel aidiyet duygusu ve etiğe dönük inanç bileşenlerinin toplum sözleşmesinin nihai teminatı olarak görülmediğini ve insan irrasyonalitesinin doğurabileceği potansiyel sorunların pozitif hukuk aracılığıyla çözümlendirildiğini ifade etmek mümkündür. Bu nedenle dinsel bilişin adaptif getirisinin, sosyal şartlara bağlı yönünün çok güçlü olduğu aşikardır.

---

[104] Tom P. O'Connor ve Jeff B. Duncan, "The sociology of humanist, spiritual, and religious practice in prison: Supporting responsivity and desistance from crime", **Religions**, Sayı: 2 Cilt: 4, 2011, ss. 590-610.

[105] Kent R. Kerley, Todd L. Matthews ve Troy C. Blanchard, "Religiosity, religious participation, and negative prison behaviors", **Journal for the Scientific Study of Religion**, Sayı: 44, Cilt: 4, 2005, ss. 443-457.

[106] Deborah J. Schildkraut, "Defining American identity in the twenty-first century: How much "there" is there?" **The Journal of Politics**, Sayı: 69, Cilt: 3, 2007, ss. 597-615.

Bu şartlar özetle;

(a) grup içi altruist davranışın bir yordayıcısı olarak bireyin söylevlerini ve inançlarını davranışa dönüştürme istenci ve iradesi
(b) gruplar arası altruist davranışın bir yordayıcısı olarak heretik ötekiye dönük potansiyel hostil söylevin oluşmamış olması

başlıkları altında toplanabilir.

Kozmopolit metropol fenomenin insanlığın kolektif geçmişinde kapsadığı kısa tarih göz önünde bulundurulduğunda, ikinci şartın geçmişte daha çok lokal komünitelerin yaygınlığı nedeniyle her koşulda aranması gerekmediği ve birinci şartın ise primitif toplumda sosyal aidiyetin doğrudan uyumluluk başarısı üzerinde yarattığı güçlü etki nedeniyle yalnızca zayıf bir içgüdümlü etik otokontrol mekanizması olmanın ötesinde ölüm ve yaşam arasındaki farkı belirleyen bir kapsayıcı uyumluluk bileşeni olduğu anlaşılacaktır. Bu noktada kimi zaman dinsel inanç yalnızca altruist tutumun katalizörü olarak görülebilmekteyken kimi zaman da altruist davranışın mutlak teminatı olarak değerlendirilmektedir.

2.3.2 Yan-ürüncü Yaklaşım

Yan-ürüncü yaklaşıma göre dini davranış ve düşünceler; kendine has adaptif getirileri olan başka davranışsal modüllerin yan-ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle dinsel davranış uyumluluk başarısı açısından başlı başına özgün bir adaptif değer taşımamaktadır. Bu yaklaşım, dinsel davranışın herhangi bir negatif yahut pozitif etkiye sahip olmaksızın konak organizmada varlığını sürdüren bir bilişsel yapı ve narratif örüntü olmanın ötesinde kimi zaman ekstrem dini ritüellerin sebep olabileceği olası zararları ve dini anlatılarda görülebilen ampirik verilerle çatışan evren algısını göz önünde bulundurarak, ontik evrenin dinamikleriyle yoğun bir karşıtlık içerisinde olan anlatıların adaptif olamayacağını öngörmektedir.

Evrimsel psikolojinin teorik temellerine dair potansiyeli, evrimsel biyolojiye dair gözlemlerini kaleme aldığı esnada değinen Charles Darwin; dinsel davranışın potansiyel bilişsel mekanizmasına dair öngörülerine The Descent of Man eserinde yer vermiştir.

Darwin’in deyimiyle:

“Dini bağlılık duygusu; aşk, yüce ve gizemli bir üstün varlığa tam teslimiyet, güçlü bir bağımlılık duygusu, korku, saygı, şükran, geleceğe dönük umut gibi bileşenlerden ve belki de diğer başka bileşenlerden oluşan oldukça karmaşık bir duygudur. Entelektüel ve ahlaki yetileri en azından kısmen yüksek bir düzeye gelene kadar hiçbir varlık bu kadar karmaşık bir duyguyu deneyimleyemez.”[107]

Darwin bu noktada dinsel bağlılık duygusunun açığa çıkması için gereken birtakım ön koşullar belirlemekle birlikte dinsel duygu ve bilişin açığa çıkma sürecinde etkin olan diğer bilişsel yapıların önemine değinmiştir. Bu noktada Darwin’in ifade ettiği yapıların büyük oranda otorite figürüne dönük imgelemi regüle eden yapılarla örtüştüğünü söylemek mümkündür. Bu nedenle Darwin’in örtük bir şekilde; kişi-tanrı inancına sahip bireylerin gündelik yaşamda kullandıkları psikolojik yapılara bir takım metafizik ek yüklemeler yaparak inandıkları tanrıya dönük bir bilişsel temsil oluşturduklarına dönük bir akıl yürütme yaptığı ifade edilebilir. Darwin’e göre bu yüklemeler; dışsal gerçekliğe dönük yeterince verinin olmadığı durumlarda zihnin boşlukları doldurarak ulaştığı varsayımlardır. Darwin; tıpkı uykudan yeni uyanan bir organizmanın henüz çevresinde olan biteni yeterince kavrayamayarak dışsal yönlendirmeye çok açık hareket etmesi ve duyu verilerinin sağlıklı işlenememesi nedeniyle makul reaksiyonlar gösterememesi fakat zaman içerisinde kendine gelerek çevresini daha sağlıklı değerlendirebilir hale gelmesi örneğinde olduğu gibi türümüzün zaman içerisinde bilişsel yetilerinin artması ile ontik gerçekliği daha sağlıklı ele alabilir hale geleceğini öne sürmektedir. Bu fikrini özellikle primitif inanç sistemlerinde karşılaşılan mütilatif pratikler ile modern toplumun bilimsel getirileri arasındaki fark üzerinden gerekçelendirmektedir:

“İnsanı önce gözle görünmeyen ruhsal varlıklara, sonra fetişizme, çoktanrıcılığa ve nihayetinde tektanrıcılığa inanmaya sevk eden aynı yüksek zihinsel yetiler; akıl yürütme becerileri yeterince gelişmediği sürece, şaşmaz bir şekilde onu çeşitli tuhaf hurafelere ve geleneklere inanmaya itecektir. Bunların birçoğunu düşünmek bile korkunçtur. -Örneğin; insanların kan düşkünü bir

---

[107] Charles Darwin, **The descent of man, and selection in relation to sex**, Princeton University Press. 2008, s. 68.

tanrıya kurban edilmesi, masum insanların zehir veya ateş kullanılarak yargılanması, büyücülük vb.- Yine de ara sıra bu hurafeler üzerine düşünmekte fayda bulunmaktadır. Çünkü bunlar bize; aklı yetilerimizin gelişimine, bilime ve kümülatif bilgi birikimimize ne kadar sonsuz bir minnet borcumuz olduğunu göstermektedir."[108]

Bu noktada Darwin'in dinsel bilişi ve davranış pratiklerini değerlendirirken özelikle primitif pratikler odağında bir inceleme yürüttüğü görülmektedir. Metafizik bağıntılı ritüelistik davranışların en ekstrem örneklerine değinen Darwin, adaptasyonist yaklaşımda savunulan maliyetli sinyallemenin getirebileceği potansiyel uyumluluk başarısı katkısı yerine ontik gerçeklikle örtüşmeyen veya doğrudan çelişen zihinsel temsillerin doğurabileceği sorunlara odaklanmaktadır. Fakat bu noktada yüzlerce yıldır süregelen bir pratik olan ekstrem dinsel edimlerin kültürel aktarımına dair iyi yapılandırılmış bir gerekçe sunulabilmiş değildir. Bu nedenle 'Jenerasyonlar boyu gözlemlenebilen bir davranışsal pratik, evrimsel süreçte uyumluluk başarısına katkısı yönünde güçlü bir potansiyel barındırmaktadır.' görüşü etrafında özetleyebileceğimiz Darwin'ci görüş ile Darwin'in ekstrem pratikler özelinde yaptığı değerlendirme vasıtasıyla özetlediği şahsi görüşü din bağlamında birtakım farklılıklar barındırmaktadır.[109] Bu noktada; 21. yüzyılda söylemleri büyük oranda modern toplum pratikleri ile uzlaşı[110] ve benzeşim[111] yolunda ilerleyen fakat geçmişte tam tersi fikirlerin ana akım bir yer tuttuğu bilinen dinsel öğretilerin gelecek projeksiyonuna veya potansiyel uyumluluk başarısı katkısına dönük bir değerlendirmenin Darwin'in kuramından bağımsız olarak öne sürdüğü şahsi fikirleri doğrultusunda yapılması pek tutarlı gözükmemektedir.

Teorik olarak değerlendirilecek olursa; davranışsal yan-ürünler, organizmaya ağır maliyetler yüklemedikleri müddetçe varlıklarını sürdürmeye devam edebilirler. Bunun yanı sıra kimi yan-ürünler, kaynak modüllerinden bağımsız birtakım getirilere de sahip olabilirler. Örneğin teleolojik ve dualistik düşünce yapıları göz önünde bulundurulduğunda; yan-ürüncü yaklaşım dinin, bu yapıların ve zihin teorisinin bir

---

108 Darwin, s. 68.
109 Bulbulia, s. 674
110 Independent, "Pope Francis assures atheists: You don't have to believe in God to go to heaven", https://www.independent.co.uk/news/world/europe/pope-francis-assures-atheists-you-don-t-have-to-believe-in-god-to-go-to-heaven-8810062.html (10.05.2022)
111 The New York Times, "After 350 Years, Vatican Says Galileo Was Right: It Moves" https://www.nytimes.com/1992/10/31/world/after-350-years-vatican-says-galileo-was-right-it-moves.html (10.05.2022)

yan-ürünü olduğunu öne sürecektir. Zihin teorisi modülü, bir "kişi tanrı" imgesine kaynaklık edecek, teleolojik perspektif de fizik evreni, bu tanrıya bağlayacaktır. Bu şekilde adaptif modüller bir yan-ürün oluşturmuş olacaktır.

Birçok gelişmiş dini yapıda antropomorfik tanrı algısından uzaklaşılarak daha soyut bir tasvir benimsenmiş olsa da bu dinlere mensup bireylerle yapılan alan çalışmalarında bireylerin tanrı inançlarıyla ilgili şahsi beyanlarının aksine, inançlarının temelinde bir "kişi tanrı" imgesi olduğu görülmektedir.[112] Yapılan görüşmelerde bireyler, tanrı tasavvurlarıyla ilgili sorulan sorularda teolojik doğruculuk (theological correctness) sergilemişlerdir. Fakat deney sırasında okutulan dini bir metni hafızalarında tutarak kendi cümleleriyle tekrar anlatmaları istendiğinde, tanrı tasvirlerinde antropomorfik yargılara rastlanmıştır. Yan-ürüncü perspektife göre bu fenomen, zihin teorisi modülünün fail saptama davranışından ileri gelmektedir.

Kurumsallık kazanmış teolojik anlatılar birçok ortak noktaya sahip olmakla birlikte kültürden kültüre değişkenlik gösteren birtakım görüngüleri de bünyelerinde barındırırlar. Potansiyel bir davranışın açığa çıkması açısından dini düşünce; fizyolojik bileşenleri göz önünde bulundurulduğunda bir takım evrensel benzerlikler sergileyecektir. Örneğin; inferior parietal lobun inhibe olduğu durumlarda bireyin yaşayacağı beden ötesi deneyim, farklı kültürdeki bireylerden anlamlı bir farklılık göstermeyecektir. Modern nöroteoloji araştırmalarında; spiritüelistik ve dini düşünce arasındaki temel sınırlardan biri bu alanda çizilmektedir. 2018 yılında Oxford'ta; striatum, precuneus ve IPL üzerine gerçekleştirilen bir beyin görüntüleme çalışması, ilgili anatomik yapıların spiritüel deneyimle ilintisini ortaya koymuştur.[113] Bedenin üçboyutlu evrendeki konumunun algılanması işlevini yürüten anatomik yapılar, dışarıdan alınan birtakım kimyasallar veya meditasyon vasıtasıyla inhibe edilebilmekte ve bu sayede bireyler beden ötesi deneyimler yaşayabilmektedirler. Yaşanan deneyim ve görülen imajlar bireyler tarafından farklı kültürlerde farklı şekilde yorumlanıyor olsa da deneyimin fizyolojik mekaniklerinin birbirinin aynı olduğu görülmektedir. Kökenini bu tarz spritiüelistik dini deneyimlerden alan

---

[112] Justin L Barrett, "Cognitive science of religion: What is it and why is it?", **Religion Compass**, Sayı: 1, Cilt: 6, 2007, ss. 768-786.

[113] Lisa Miller ve diğerleri, "Neural correlates of personalized spiritual experiences", **Cerebral Cortex**, Sayı: 29, Cilt: 6, 2018, ss. 2331-2338.

anlatıların birer memetik yan ürün olduğu söylenebilmektedir. Bu açıdan IPL ve zihin teorisi modülü, yan-ürüncü perspektifin temel odak noktalarını oluşturmaktadırlar.

Biyolojik bileşenlerin yanı sıra bir memetik ürün olarak dini anlatıların yayılması üzerine yapılan çalışmalar, insan hafızası ve sezgisellik ilintisi üzerine birtakım veriler sunmaktadır. Memetik perspektiften; davranışların, düşüncelerin ve kültürlerin en küçük soyut ve somut yapıtaşları mem olarak adlandırılmaktadır.[114] Mem; belli bir davranış örüntüsü, inanç, fikir ya da görsel gibi örtük ya da açık görüngüler şeklinde dışsal gerçeklikte vücut bulmaktadır. Bu memler bir araya gelerek kompleks kültürel formlar olarak adlandırılabilecek mempleks isimli yapıları oluştururlar. Kültürel seçilim bazında değerlendirilecek olursa hem mikro düzeyde belli bir kültürel anlatı içerisinde memler hem de makro düzeyde birbiriyle olan dominans mücadelesinde mempleksler sürekli bir mücadele halindedir. Gen havuzunu domine etme mücadelesine benzer bir örüntüye sahip olan kültürel seçilim ve aktarım fenomeni memler üzerinden kültürel pazarda kendine yer bulmaktadır. Bu noktada dinsel anlatı, özellikle kültürel etkileşimin çok daha hızlı ve efektif bir şekilde açığa çıkabildiği internet çağında bir takım yeni açılımlarla karşı karşıyadır.

Dinsel anlatının da birçok alt-bileşenden yani memden oluştuğu göz önünde bulundurulduğunda, ilgili memlerin bilişsel düzeyde ikna edicilik seviyesi belirli bir dinsel kültürün yaygınlığını yordayacak olan temel parametre olarak görülebilir. Nitekim genel anlamda teolojik savunmacı söylevlerin temel üretim gayesi de bu varsayıma dayanmaktadır. Fakat bu noktada ilk bakışta öngörülemeyecek bazı farklı faktörler devreye girmektedir. Bunlardan en önemlisi hafıza faktörüdür.

Söylemler bazında dinsel anlatılar, yalnızca bireylerin uyması gereken değerler dizgelerinden ibaret değildir. Dinsel metinler çoğunlukla; maddeler halinde sıralanmış kanun kümeleri formunda değil, kıssalara yedirilmiş ve ana fikir üzerinden değer sinyalleyen metinler formunda karşımıza çıkmaktadır. Bu metinlerin ikna ediciliği elbette önemli bir faktördür fakat tek yeter-faktör değildir.

Yapılan çalışmalar; insanların, tamamen karşı-sezgisel olan yahut içerisinde sezgiselliğe aykırı hiçbir veri içermeyen anlatıları, okuduktan bir hafta sonra nispeten

---

114 Susan Blackmore, "Imitation and Definition of a Meme", **A Memetics Compendium**, Robotic Technology Inc, ABD, 2008, s. 170.

eşit ve az bir miktarda hatırlayabilirken; içerisinde az düzeyde sezgiselliğe aykırılık (minimally counter-intuitiveness) barındıran fakat genel olarak tutarlı olarak adlandırılabilecek anlatıları çok daha az bozunuma uğramış bir şekilde, daha kolay hatırlayabildiğini bulgulamaktadır.[115] Yan-ürüncü perspektife göre; MCI olarak isimlendirilen bu yapıların içerisinde barındırdıkları doğaüstü unsurlar genellikle teolojik bir arka plana sahip olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, bir takım dini anlatıların insan toplulukları arasında hızlı bir şekilde yayılması ve bazı anlatıların diğerlerinden daha fazla yaygınlık kazanması, insan hafızasının işleyişiyle doğrudan ilintili gözükmektedir. Bir başka ifadeyle insan zihni, gündelik hayatın sağduyusuyla örtüşmeyen anlatılar söz konusu olduğunda olağan dışı bu sözel uyarana normalin üzerinde bir bilişsel yatırım uygulamaktadır. Sonuç olarak; bahsi geçen nedenden ötürü kimi dinsel anlatılar diğer dinsel anlatılardan daha akılda kalıcı olduğundan görece daha yüksek düzeyde bir yaygınlık gösterecek, genel olarak dinsel anlatıların metafizik bileşenlerinden ötürü ise dinsel anlatılar gündelik sağduyuyla örtüşen olağan anlatılardan daha avantajlı bir konuma yükselecektir.

Gerek gündelik hayatın olağan akışı esnasında karşılaşılan olayların ve problemlerin açığa çıkardığı gerek ontolojik sorgulamalar sonucu bireyin içsel sorgulamaları sonucunda açığa çıkan belirsizlik hissi ikincil bilişsel süreçlerin etkin bir şekilde kullanılması ile çözümlenebilmektedir. Fakat birey, hiçliğin ortasında sıfır etkileşimli bir münzevi olmadığı müddetçe ilgili sorunların potansiyel çözümlerine ulaşmak amacıyla yalnızca kendi öz bilişsel kaynaklarına başvurmayacaktır. Bu nedenle çözümüne ulaşamadığı ve mental bir yüke neden olan bu problemler en kısa yoldan halihazırda erişim sağladığı bilgi kaynakları tarafından sunulan ve kimi zaman inşası yıllar almış hazır mempleksler vasıtasıyla çözümlendirilecektir. Bu mempleksler, karşılaşılan probleme her zaman doğrudan reel bir katkı sunmasa dahi bireyin yaşadığı mental gerilimi inhibe ettiği müddetçe stres altındaki kişiler tarafından değer görecektir. Bu noktada yan-ürüncü yaklaşım açısından dinsel anlatı; özellikle inanç boyutu özelinde, ilgili anlatının gerek toplum tarafından en fazla kabul gören varoluşsal paradigmayı içermesi nedeniyle -yani sosyal uyumu garanti eden bir yönü bulunması sebebiyle- gerek bireylerde genel olarak görülebilen mental

---

[115] Ara Norenzayan ve diğerleri, "Memory and mystery: The cultural selection of minimally counterintuitive narratives", **Cognitive Science**, Sayı: 30, Cilt: 3, 2006, ss. 531-553.

örüntülerden kaynaklanan bu tür anlatılara duyulan ihtiyaç ve hazır bulunuşluluk nedeniyle avantajlı bir konuma sahiptir.

Bireyde anlamlılık ve amaçlılık duygusunu açığa çıkarma yönü barındıran her türlü anlatı, dinsel bileşenler barındırmasa dahi bahsi geçen bilişsel eğilimler nedeniyle geniş kitleler tarafından kabul görebilmekte ve savunucu bulabilmektedir. Komplo teorilerinin savunurları üzerine yapılan çalışmalar sonucu görebilmekteyiz ki, anlatı eğer kişide hayata dönük anlamlılık hissi açığa çıkarabiliyor, bireye bir gaye ve misyon yükleyebiliyor ise takipçi kazanmaktadır.[116] Bu anlamlılık ve amaçlılık hissi; kişilerin kendilerini daha önemli hissetmelerini sağlamakta, hayatın farklı alanlarında takındıkları tutuma dönük meşru bir zemin kazandırmakta ve bireylerde heyecan duygusunu açığa çıkarmaktadır. Bu süreçler de doğal olarak bireyin hayattan aldığı hazza dönük pozitif bir geri besleme sağlamaktadır.

İnsan zihni evrimsel süreçte belirsizlikle mücadele edebilmek ve belirsizliğin açığa çıkarabileceği risk faktörünü minimize edebilmek yönünde uzun bir tarihsel mücadele geçmişine sahiptir. Atasal çevrede yaşanma potansiyeli bulunan ölümcül etkileşimlere çözüm olarak açığa çıkan Fail Saptama Yetisi[117] (Agency Detection Device) gibi bir takım davranışsal adaptasyonlar; yan-ürüncü perspektiften, insan yaşantısının çok farklı temel bileşenlerinin açığa çıkmasını sağlayan mental süreçlere kapı aralamıştır. Hatta Pascal'ın Kumarı gibi felsefi argümanlarda dahi bu temel ajan saptama mekanizmalarının etkilerini görmek mümkün gözükmektedir.

Yan-ürüncü yaklaşım dinsel edimleri bir bütün olarak IPL'in aktivasyon düzeyine, hafıza düzeyinde MCI anlatıların tamamıyla sezgisel anlatılar üzerinde kazandıkları avantaja ve Fail Saptama Yetisinin uzantısı olarak açığa çıkan bilişsel süreçlere bağlı değerlendirmektedir. Sonuç olarak; yan-ürüncü yaklaşımın en az adaptasyonist yaklaşımda sunulan argümanlar kadar güçlü argümanlara sahip olduğunu söylemek mümkündür. Burada dikkat edilmesi gereken husus her iki perspektifin her noktada birbirini dışlayıcı olmadığıdır. Kimi zaman aynı fenomen birbirinden farklı açılardan değerlendirilmekte ve farklı sonuçlara ulaşılmaktadır.

---

116 Jan-Willem van Prooijen, "Psychological Benefits of Believing Conspiracy Theories", **Current Opinion in Psychology**, Sayı: 44, 2022, ss. 1-19.

117 Justin L Barrett, "Exploring the natural foundations of religion", **Trends in cognitive sciences**, Sayı: 4 Cilt: 1, 2000, ss. 29-34.

Yan-ürüncü yaklaşım açısından en önemli eşik, inanılan anlatının toplumun uyumluluk başarısına negatif etki edip etmemesi eşiğidir. Bu açıdan uyumluluk başarısına negatif etki etmediği sürece nötr pratikler de dahil olmak üzere her türlü anlatı, konak organizmanın zihninde yer bulabilecek ve memetik havuzu domine etme noktasındaki başarısına bağlı olarak geniş kitlelere aktarılabilecektir. Bu süreçte de kimi zaman, daha önce atasal çevredeki problemlere çözüm olarak açığa çıkan psikolojik adaptasyonları bir basamak olarak kullanacaktır.

SONUÇ

İnsan doğası üzerine yapılan kapsamlı gözlemler, her geçen gün daha kompleks bilişsel yapıların altında yatan mekanizmaları çözümlememize katkı sağlamaktadır. Evrimsel psikoloji alanında yapılan araştırmalar, tıpkı birçok davranışsal fenomende olduğu gibi, dini davranışın da filojenik arkaplanını aydınlatmamıza katkı sağlayacaktır. Henüz çok genç bir bilimsel disiplin olan evrimsel din psikolojisi, büyük bir bilimsel araştırma potansiyeli barındırmaktadır.

Dini düşünce ve davranışlar; insanlarda büyük oranda benzer bilişsel mekanizmalar vasıtasıyla açığa çıkmaktadırlar. Fakat bir memetik yapı olarak din; birçok farklı coğrafyada ve tarihi aralıkta, farklı formlarda ortaya çıkabilmektedir. Bunun yanı sıra, aynı toplumun farklı sosyokültürel kademelerinde de farklı dini anlayışlar ve davranışlar gözlemlenebilmektedir. 21. yüzyılın kurumsal dini dinamikleri ile avcı toplayıcı bir topluluğun informal yapıdaki kültlerini aynı perspektiften değerlendirmek ve her ikisini birden yalnızca "din" başlığı altında incelemek, bilimsel açıdan tutarlı gözükmemektedir. Bu sebeple; din bilimleri alanında öncelikle operasyonel bir tanımlama ve sınıflandırma yapılması gerekliliği göze çarpmaktadır.

Bu noktada açığa çıkan en önemli soru, bir bütün olarak her türlü dinsel davranış pratiğinin genelleyici bir yaklaşımla adaptif yahut maladaptif olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği sorusudur. Dini düşünce ve davranışın adaptif getirilerini, jenerik bir din anlayışı ve tanrı kavramı üzerinden hesaplamaya çalışmak, ilgili davranış pratiğinin gösterdiği çok sayıda varyasyon nedeniyle bilimsel anlamda tutarlı gözükmemektedir. Her bir teolojik yapının potansiyel adaptif katkısının, içerisinde bulunduğu çevre ve tarihsel koşullara göre ayrı ayrı hesaplanması daha doğru olacaktır.

Dinsel davranış pratiklerinin taşıdığı geniş spektrum göz önünde bulundurulduğunda, literatürde kullanıldığı anlamda kurumsal bir dinsel anlatı ile herhangi bir yazılı kanonik metni bulunmayan ve sözlü aktarım ile aktarıldığından aktarım esnasında ciddi değişikliklere uğrayarak başkalaşabilen iki kültürü aynı potada eriterek değerlendirmek her zaman makul gözükmemektedir. Çünkü bahsi geçen ikinci kültürel pratik, jenerasyonlar arasında bile başkalaşım göstereceğinden

zaman içerisinde farklı uyumluluk başarısı katkısı sunabilecek yahut yeni maliyetler getirebilecektir. Nitekim biliyoruz ki sabit bir kanonik metne sahip dinsel anlatılar dahi zamanla farklı yorumlanarak yeni din anlayışlarına kapı aralayabilmektedir. Bu nedenle gelecekte yürütülecek uyumluluk başarısı analizlerinde dikkat edilmesinde yarar bulduğumuz dört önemli temel faktör bulunmaktadır:

1- Değerlendirilecek olan dinsel paradigmanın bireyler bazında farklılık gösterebileceğinin farkında olunmalı ve çatı isimler (örn: Hristiyanlık) kullanmaktan kaçınılmalıdır. Aynı dine mensubiyet belirten iki farklı bireyin belirli bir edime dönük değerlendirmelerinin birbiriyle tamamen zıt olabileceği unutulmamalıdır. İlgili hipotetik edim ilk birey için dinin çok sıradan bir pratiği olarak yorumlanırken ikinci birey için hayal dahi edilemeyecek etik dışı bir eylem olarak yorumlanabilecektir. Bu nedenle belirli bir dinsel geleneğin veya anlatının bütünüyle adaptif yahut bütünüyle maladaptif olduğuna kanaat getirmek tutarlı gözükmemektedir. Dinsel anlatılar kompleksite düzeylerine de bağlı olarak alt-bileşenleri özelinde daha mikro seviyelerde incelenmelidir. Popülasyon genişliğine bağlı olarak mezhepsel düzeyin dahi arzu edilenden daha geniş bir aralığı kapsayabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

2- Yorum farklılıkları sonucu açığa çıkabilecek söylem farklılıkları göz ardı edilse ve tek bir baskın söylem üzerinden değerlendirme süreci yürütülse dahi belirli bir coğrafyada adaptif değer taşıyabilecek bir dinsel pratiğin farklı coğrafyalarda adaptif değer taşımayabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedenle uyumluluk başarısı kriterleri coğrafyaya özel parametrelere hassasiyet gösterilerek belirlenmelidir. Nitekim lokasyon; fiziki coğrafya ve kültürel coğrafyaya bağlı değişkenler nedeniyle çeşitli seçilim baskılarının ve darboğazların açığa çıkmasına sebebiyet verecektir.

3- Dinsel anlatıların zaman içerisinde yaşadığı dönüşümler göz önünde bulundurulmalı ve özgüllük belirten sıfat kullanımlarına (örn: Katolik Hristiyanlık) kastedilen zaman aralığı ve coğrafya da eklenmelidir. Yaşanan toplumsal dönüşümlerin kitlelerin din algısında yarattığı değişimler yadsınamayacağından, dinsel anlatının mutlak forma ulaşmış stabil bir yapı olarak değerlendirilmesi doğru gözükmemektedir. Dinsel davranış pratiklerinin mutlak ve yakınsak orijininin neliğinden bağımsız olarak, ilgili davranış örüntülerinin gelişim süreci sonucu

taşıyabileceği potansiyelin değerlendirilmesi aşamasında yalnızca atasal çevre dinamikleri odaklı bir değerlendirme yapmak da doğru gözükmemektedir.

4- Kurumsal anlatıdan bağımsız olarak da varlığını sürdürebilen ve artık literatürde spiritüalite başlığı altında yeni bir formda inceleme konusu olan bilişsel ve davranışsal örüntülerin açığa çıkması ve yaygınlaşması yeni bir çalışma alanının doğmasına sebebiyet vermiştir. Kurumsallıktan bağımsız spiritüelitenin yanı sıra, birey bazında kurumsal bir pratiğe bağlılık beyanında bulunan fakat ilgili pratiğin kanonik metinlerinden bağımsız bir teolojik anlayışa ve yaşantıya sahip bireylerin dinsel edimleri ve ilgili pratiklerin memetik başarıları farklı bir kategoride değerlendirilmelidir.

Sonuç olarak; dinsel biliş ve davranış çatısı altında topladığımız geniş davranışsal spektrum ve bunun toplumsal açılımı olarak değerlendirebileceğimiz dinsel kültür fenomeni diğer psikolojik adaptasyonlar yahut modüller kadar kolay açıklanabilir gözükmemektedir. Din fenomenini özellikle uyumluluk başarısına katkısı yönüyle bir bütün olarak tekil bir biçimde ele almak yerine alt-bileşenlerin açığa çıkarabildiği farklılıklar nedeniyle daha hassas bir yöntemle, memetik perspektiften, incelemeye tabi tutmak çok daha tutarlı sonuçlara ulaşmamızı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Ainsworth, Mary D. Salter, Silvia M. Bell ve Laurence D. Steinberg. “Attachment, exploration, and separation: Illustrated by the behavior of one-year-olds in a strange situation”. **The Life Cycle**, Columbia University Press, 1970.

Andersson, Malte ve Yoh Iwasa. “Sexual selection”, **Trends in ecology & evolution**, Sayı: 11, Cilt: 2, 1996, ss. 53-58.

Andresen, Jensine. “Introduction: towards a cognitive science of religion”, **Religion in mind: Cognitive perspectives on religious belief, ritual, and experience**, Cambridge University Press, 2001, ss. 1-44.

Android Arts, “The Flying Spagetti Monster”, http://www.androidarts.com/fsm/SistineHirez3%20tentative.jpg (20.04.2022)

Artigas, Mariano, Rafael A. Martnez, Thomas F. Glick ve Rafael A. Martínez. **Negotiating Darwin: the Vatican confronts evolution, 1877–1902**, JHU Press, 2006.

Atran, Scott, **In Gods We Trust: The evolutionary landscape of religion**, Oxford University Press, 2002.

Ayeni, Olubimpe A., Olubukunola O. Ayeni ve Robert Jackson. “Observations on the Procedural Aspects and Health Effects of Scarification in Sub-Saharan Africa”, **Journal of Cutaneous Medicine and Surgery**, Sayı: 11 Cilt: 6, 2007, ss. 217–221.

Bainbridge, William Sims. “Jediism: The most popular online virtual religion” **Dynamic Secularization,** Springer, 2017, ss. 121-149.

Barkow, Jerome H., Leda Cosmides, ve John Tooby (Ed.). **The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture**, Oxford University Press, ABD, 1992.

Barrett, Justin L. “Cognitive science of religion: What is it and why is it?”, **Religion Compass**, Sayı: 1, Cilt: 6, 2007, ss. 768-786.

Barrett, Justin L. “Exploring the natural foundations of religion”, **Trends in cognitive sciences**, Sayı: 4 Cilt: 1, 2000, ss. 29-34.

Barrett, Louise, Robin Dunbar ve John Lycett. **Human evolutionary psychology**. Princeton University Press, 2002.

Bernatzik, Hugo Adolf. **Afrika. Handbuch der angewandten Völkerkunde**, 1947, Innsbruck Schlüsselverl, Almanya, 1947.

Blackmore, Susan. “Imitation and Definition of a Meme”, **A Memetics Compendium**, Robotic Technology Inc, ABD, 2008.

Bourke, Andrew FG. “Hamilton's Rule and the Causes of Social Evolution”, **Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences**, Sayı: 369, Cilt: 1642, 2014, ss. 1-10.

Boyer, Pascal. **Religion explained: The evolutionary origins of religious thought**, Basic Books, 2007.

Britannica. “Flying Spaghetti Monster”, https://www.britannica.com/topic/Fl-ying-Spaghetti-Monster (17.03.2022)

Brown, Donald E. "Human universals, human nature & human culture." **Daedalus,** Sayı: 133, Cilt: 4, 2004, ss. 47-54.

Brown, Susan G. Ryan KM Ikeuchi ve Daniel Reed Lucas III., “Collectivism/individualism and its relationship to behavioral and physiological immunity”, **Health Psychology and Behavioral Medicine: an Open Access Journal**, Sayı: 2, Cilt: 1, 2014, ss. 653-664.

Bulbulia, Joseph. “The cognitive and evolutionary psychology of religion”, **Biology and Philosophy**. Cilt: 19, Sayı: 5, 2004 ss. 655-686.

Buss, David M., Martie G. Haselton, Todd K. Shackelford, April L. Bleske ve Jerome C. Wakefield, “Adaptations, exaptations, and spandrels”, **American psychologist**, Sayı: 53, Cilt: 5, 1998, s. 533.

Buss, David Michael ve David P. Schmitt. “Evolutionary psychology and feminism” **Sex Roles**, Sayı: 64, Cilt: 9, ABD, 2011, ss. 768-787

Buss, David. M. “Sex differences in human mate preferences: Evolutionary hypotheses tested in 37 cultures”, **Behavioral and Brain Sciences**, Sayı: 12, Cilt: 1 1989, ss. 1-49.

Buss, David. M. “The strategies of human mating”, **American Scientist**, Sayı: 82, Cilt: 3, 1994, ss. 238-249.

Caldwell-Harris, Catherine, Caitlin Fox Murphy, Tessa Velazquez ve Patrick McNamara. “Religious belief systems of persons with high functioning autism”, **Proceedings of the Annual Meeting of the Cognitive Science Society**, Sayı: 33, Cilt: 33, 2011, ss. 3362-3366.

Chudek, Maciej, Rita McNamara, Susan Burch, Paul Bloom ve Joseph Henrich. “Developmental and cross-cultural evidence for intuitive dualism”, **Psychological Science**, Sayı: Haziran 2013, ss. 1-7.

Cosmides, Leda ve John Tooby. “From evolution to behavior: Evolutionary psychology as the missing link”, **The latest on the best: Essays on evolution and optimality**, The MIT Press, ABD, 1987.

Cosmides, Leda, John Barkow ve John Tooby. **Cognitive adaptations for social exchange. The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture**, Oxford University Press, 1992.

Cronin, Helena. **The ant and the peacock: Altruism and sexual selection from Darwin to today**, Cambridge University Press. 1993, s. 3.

Cronk, Lee. “Boy or Girl: Gender Preferences From a Darwinian Point of View”, **Reproductive BioMedicine Online**, Sayı: 15, 2007, ss. 23–32.

Darwin, Charles. **The Origin of Species**, John Murray, İngiltere, 1859.

Darwin, Charles. **The descent of man, and selection in relation to sex**, Princeton University Press. 2008, s. 68.

David M. Buss. **The Handbook of Evolutionary Psychology Vol. 1**, Wiley, ABD, 2016.

de Jong, Peter J. ve Harald Merckelbach. “Blood-injection-injury phobia and fear of spiders: Domain specific individual differences in disgust sensitivity”, **Personality and Individual Differences**, Sayı: 24, Cilt: 2, 1998, ss. 153-158.

Dennett, Daniel Clement, **The intentional stance**. MIT Press. 1987.

Drewal, Henry John. “Beauty and being: Aesthetics and ontology in Yoruba body art”, **Marks of civilization**, Museum of Cultural History, 1988.

Dulai, Kanwaljit S., Miranda von Dornum, John D. Mollon ve David M. Hunt. “The evolution of trichromatic color vision by opsin gene duplication in New World and Old World primates”, **Genome Research**, Sayı: 9, Cilt: 7, 1999, ss. 629-638.

Dziobek, Isabel, Stefan Fleck, Elke Kalbe, Kimberley Rogers, Jason Hassenstab, Matthias Brand, Josef Kessler, Jan K. Woike, Oliver T. Wolf ve Antonio Convit. “Introducing MASC: a movie for the assessment of social cognition”, **Journal of autism and developmental disorders**, Sayı: 36, Cilt: 5, 2006, ss. 623-636.

Ekman, Paul. “Facial expression and emotion”, **American Psychologist**, Sayı: 48, Cilt: 4, 1993, ss. 384- 392.

Fessler, Daniel MT, Serena J. Eng ve C. David Navarrete. “Elevated disgust sensitivity in the first trimester of pregnancy: Evidence supporting the compensatory prophylaxis hypothesis”, **Evolution and Human Behavior**, Sayı: 26, Cilt: 4, 2005, ss. 344-351.

Fitzgibbon, Claire D. ve John H. Fanshawe. “Stotting in Thomson's gazelles: an honest signal of condition”, **Behavioral Ecology and Sociobiology**, Sayı: 23, Cilt: 2, 1988, ss. 69-74.

Flavell, John H.. “The development of children’s knowledge about the mind: From cognitive connections to mental representations”, **Developing theories of mind** Cambridge University Press. 1988, ss. 244-267.

Galleria D’arte Thule, “Wotan Denkmal”, https://galleriaartethule.tumblr.com/pos-t/140172528640/das-wotan-denkmal-in-hannover-wurde-1888-von (20.05.2022)

Garcia, John, and WalterG Hankins. “The evolution of bitter and the acquisition of toxiphobia”, **Olfaction and Taste**, Sayı: 5, 1975, ss. 39-45.

Garve, Roland, Miriam Garve, Jens C. Türp, Julius N. Fobil ve Christian G. Meyer. "Scarification in sub-Saharan Africa: Social skin, remedy and medical import", **Tropical Medicine & International Health**, Sayı: 22 Cilt: 6, 2017, ss. 708-715.

Gaulin, Steven JC ve Donald McBurney. **Evolutionary Psychology (Ed. 2)**, Pearson/Prentice Hall, ABD, 2004.

Gill, Robin. "The future of religious participation and belief in Britain and beyond", **The Blackwell companion to sociology of religion**, Blackwell Publishing, 2003, pp. 285-291

Goodson, Felix E. **The evolution and function of cognition**, Psychology Press, 2002.

Haidt, Jonathan. **The righteous mind: Why good people are divided by politics and religion**, Vintage, ABD, 2012.

Hamilton, Antonia F. de C. ve Frida Lind. "Audience effects: what can they tell us about social neuroscience, theory of mind and autism?" **Culture and Brain**, Sayı: 4, Cilt: 2, 2016, ss. 159–177.

Hare, Brian, Josep Call ve Michael Tomasello. "Do chimpanzees know what conspecifics know?", **Animal behaviour**, Sayı: 61, Cilt: 1, 2001, ss. 139-151.

Harris, Christine R., "A review of sex differences in sexual jealousy, including self-report data, psychophysiological responses, interpersonal violence, and morbid jealousy", **Personality and Social Psychology Review**, Sayı: 7, Cilt: 2, 2003, ss. 102-128.

Hart, Joseph. "The significance of William James' ideas for modern psychotherapy", **Journal of Contemporary Psychotherapy**, Cilt: 12, Sayı: 2, 1981, s. 88-102.

Haselton, Martie G. ve Kelly Gildersleeve. “Can men detect ovulation?”, **Current Directions in Psychological Science**, Sayı: 20, Cilt: 2, 2011, ss. 87-92.

Hodge, K. Mitch. “Descartes' mistake: How afterlife beliefs challenge the assumption that humans are intuitive Cartesian substance dualists”, **Journal of Cognition and Culture**, Sayı: 8, Cilt: 3, 2008, ss. 387-415.

Hugo Adolf Bernatzik, **Afrika. Handbuch der angewandten Völkerkunde**, Innsbruck Schlüsselverl, Almanya, 1947.

Hunt, Lynn, “The Self and Its History”, **The American Historical Review**, Cilt: 119, Sayı: 5, 2014, ss 1576-1586Tooby, John. ve Leda Cosmides, “Conceptual Foundations of Evolutionary Psychology”, **The Handbook of Evolutionary Psychology**, ABD, 2005.

Huxley, Julian. **Evolution. The modern synthesis**, İngiltere, 1942.

Independent. “Pope Francis assures atheists: You don’t have to believe in God to go to heaven”, https://www.independent.co.uk/news/worl-d/europe/pope-francis-assures-atheists-you-don-t-have-to-believe-in-god-to-go-to-heaven-8810062.html (10.05.2022)

Kaitz, Monica, Good, A., Rokem, A. M. ve Eidelman, Arthur. I. “Mothers’ recognition of their newborns by olfactory cues”, **Developmental Psychobiology**, Sayı: 20, Cilt: 6, 1987, ss. 587-591.

Kennedy, Susan J., Ronald M. Rapee ve Evalynn J. Mazurski. “Covariation bias for phylogenetic versus ontogenetic fear-relevant stimuli”, **Behaviour Research and Therapy**, Sayı: 35, Cilt: 5, 1997, ss. 415-422.

Kerley, Kent R., Todd L. Matthews ve Troy C. Blanchard. “Religiosity, religious participation, and negative prison behaviors”, **Journal for the Scientific Study of Religion**, Sayı: 44, Cilt: 4, 2005, ss. 443-457.

Kurzban, Robert, John Tooby ve Leda Cosmides. “Can race be erased?” **Coalitional computation and social categorization**, Sayı: 98, Cilt: 26, 2001, ss. 15387-15392.

Kwon, Heonik. “The ghosts of the American war in Vietnam”, **The Asia-Pacific Journal**, Sayı: 6, Cilt: 1, 2008, ss. 1-21

Laland, Kevin N.. “Exploring gene–culture interactions: insights from handedness, sexual selection and niche-construction case studies,” **Philosophical Transactions of the Royal Society of London B: Biological Sciences,** Sayı: 363 Cilt: 1509, ABD, 2008, ss. 3577-3589

Lerner Gerda. **The creation of patriarchy**, Oxford University Press, 1986.

Library of Congress, “Jediism is Not a Recognized Religion in England and Wales”, https://blogs.loc.gov/law/2017/01/jediismisnotarecognizedreligioninenglandandwales/#:~:text=The%20Charity%20Commission%2C%20an%20independent,new%20charitable%20incorporated%20organization%20to (17.03.2022)

Lieberman, Debra, John Tooby ve Leda Cosmides. “The evolution of human incest avoidance mechanisms: An evolutionary psychological approach”, **Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences**, Ekim Sayısı, 2000, ss. 819-826.

Ludvico, Lisa R. ve Jeffrey A. Kurland. “Symbolic or not-so-symbolic wounds: The behavioral ecology of human scarification”, **Ethology and Sociobiology**, Cilt: 16, Sayı: 2, 1995, ss. 155-172.

Lukoff, David, Francis G. Lu ve Robert Turner. “Cultural considerations in the assessment and treatment of religious and spiritual problems”, **The Psychiatric clinics of North America**, Sayı: 18, Cilt: 3, 1995, ss. 467–485.

Luo, Yu, Weilin Shen, Yu Zhang, Ting-yong Feng, Hao Huang ve Hong Li. “Core disgust and moral disgust are related to distinct spatiotemporal patterns of neural processing: An event-related potential study”, **Biological psychology**, Sayı: 94, Cilt: 2, 2013, ss. 242-248.

MacKinnon, Katherine C., Fuentes, Agustion. “Primate Social Cognition, Human Evolution, and Niche Construction: A Core Context for Neuroanthropology”, **The encultured brain an introduction to neuroanthropology**, ABD, The MIT Press, 2012, ss. 67-103.

McKinley, Michael J. ve Alan Kim Johnson. “The physiological regulation of thirst and fluid intake”. **Physiology**, Sayı: 19, Cilt: 1, 2004, ss. 1-6.

Melnyk, Julie, ““Mighty Victims”: Women Writers and the Feminization of Christ”. **Victorian Literature and Culture**, Sayı: 31, Cilt: 1, 2003, ss. 131-157.

Michod, Richard E. “The theory of kin selection”, **Annual Review of Ecology and Systematics**, Sayı: 13, Cilt: 1, 1982, s. 23-55.

Miller, Lisa, Iris M. Balodis, Clayton H. McClintock, Jiansong Xu, Cheryl M. Lacadie, Rajita Sinha ve Marc N. Potenza, “Neural correlates of personalized spiritual experiences”, **Cerebral Cortex**, Sayı: 29, Cilt: 6, 2018, ss. 2331-2338.

Montrey, Marcel, and Thomas R. Shultz. “Copy the In-group: Group Membership Trumps Perceived Reliability, Warmth, and Competence in a Social-Learning Task”, **Psychological science**, Sayı: 33, Cilt: 1, 2021, ss. 165-175.

Mueller, Paul S., David J. Plevak ve Teresa A. Rummans. “Religious involvement, spirituality, and medicine: implications for clinical practice”, **Mayo Clinic Proceedings**, Sayı: 76, Cilt: 12, 2001, ss. 1225-1235.

Nettle, Daniel ve Thom Scott-Phillips. “Is a non-evolutionary psychology possible?”, **Center for Open Science**, BK, 2021.

Norenzayan, Ara, Scott Atran, Jason Faulkner ve Mark Schaller. “Memory and mystery: The cultural selection of minimally counterintuitive narratives”, **Cognitive science**, 2006, ss. 531-553.

Norenzayan, Ara, Scott Atran, Jason Faulkner ve Mark Schaller. “Memory and mystery: The cultural selection of minimally counterintuitive narratives”, **Cognitive Science**, Sayı: 30, Cilt: 3, 2006, ss. 531-553.

NY Daily News. “Pastafarian politician takes oath of office wearing colander on his head”, https://www.nydailynews.com/news/politics/pastafarian-politician-takes-oath-office-wearing-colander-head-article-1.1568877 (17.03.2022)

O’Connor, Tom P. ve Jeff B. Duncan. “The sociology of humanist, spiritual, and religious practice in prison: Supporting responsivity and desistance from crime”, **Religions**, Sayı: 2 Cilt: 4, 2011, ss. 590-610.

Pagels, Elaine H. “What became of God the mother? Conflicting images of God in early Christianity”, **Signs: Journal of Women in Culture and Society**, Sayı: 2, Cilt: 2, 1976, ss. 293-303.

Platek, Steven M., Rebecca L. Burch, Ivan S. Panyavin, Brett H. Wasserman ve Gordon G. Gallup Jr. “Reactions to children's faces: Resemblance affects males more than females”, **Evolution and Human Behavior**, Sayı: 23, Cilt: 3, 2002, ss. 159-166.

Podles, Leon J. **The church impotent**, Spence Publishing, 1999.

Pomeroy, Emma, Paul Bennett, Chris O. Hunt, Tim Reynolds, Lucy Farr, Marine Frouin, James Holman, Ross Lane, Charles French ve Graeme Barker. “New Neanderthal remains associated with the ‘flower burial’at Shanidar Cave”. **Antiquity**, Sayı: 94, Cilt: 373, 2020, ss. 11-26.

Premack, David ve Guy Woodruff. “Does the chimpanzee have a theory of mind?”, **Behavioral and Brain Sciences**, Sayı: 1, Cilt: 4, 1978, ss. 515-526.

PsychTable Project. “The Functional Table of Human Evolved Psychological Adaptations”, http://psychtable.org/, (06.06.2018)

Rakison, David H., ve Jaime Derringer. “Do infants possess an evolved spider-detection mechanism?”, **Cognition**, Sayı:107, Cilt. 1, 2008, ss. 381-393.

Rappaport, Roy A. **Ritual and Religion in the Making of Humanity (Ed. 110).** Cambridge University Press, 1999.

Roman, Jorge. “African scarification”, **JAMA Dermatology**, Sayı: 152, Cilt: 12, 2016, ss. 1353-1353.

Rozin, Paul ve April E. Fallon. “A perspective on disgust”, **Psychological Review**, Sayı: Cilt: 1, 1987, ss. 23-41.

Rubin, Paul H. “Folk Economics”, **Southern Economic Journal**, Sayı: 70, Cilt: 1, 2003, ABD, ss. 157–171.

Schacter, Daniel, Daniel Gilbert, Daniel Wegner ve Bruce M. Hood. **Psychology**, 3. Edisyon, Worth Publishers, ABD, 2010.

Schildkraut, Deborah J. “Defining American identity in the twenty-first century: How much “there” is there?” **The Journal of Politics**, Sayı: 69, Cilt:3, 2007, ss. 597-615.

Schmitt, David P, ve June J. Pilcher. “Evaluating Evidence of Psychological Adaptation: How do we know one when we see one?” **Psychological Science**, Sayı: 15, Cilt: 10, ABD, 2004, ss 643-649.

Schmitt, David P. ve June J. Pilcher. “Evaluating evidence of psychological adaptation: How do we know one when we see one?”, **Psychological Science**, Cilt: 15, Sayı: 10, 2004, ss. 643-649.

Sedikides, Constantine, ve John J. Skowronski. “The symbolic self in evolutionary context”. **Personality and Social Psychology Review**, Sayı: 1 Cilt: 1, 1997, ss. 80-102.

Seligman, Rebecca, ve Laurence J. Kirmayer. “Dissociative experience and cultural neuroscience: narrative, metaphor and mechanism”, **Cult Med Psychiatry**, Sayı: 32, Cilt:1, 2008, ss. 31-64.

Sharp, Carla, ve Salome Vanwoerden. “Hypermentalizing in borderline personality disorder: A model and data”, **Journal of Infant, Child, and Adolescent Psychotherapy**, Sayı: 14, Cilt: 1, 2015, ss. 33-45.

Shi, Peng, Jianzhi Zhang, Hui Yang ve Ya-ping Zhang. “Adaptive diversification of bitter taste receptor genes in mammalian evolution”, **Molecular Biology and Evolution**, Sayı: 20, Cilt: 5, 2003, ss. 805-814.

Sinervo, Barry, Alexis Chaine, Jean Clobert, Ryan Calsbeek, Lisa Hazard, Lesley Lancaster, Andrew G. McAdam, Suzanne Alonzo, Gwynne Corrigan ve Michael E. Hochberg. "Self-recognition, Color Signals, and Cycles of Greenbeard Mutualism and Altruism", **Proceedings of the National Academy of Sciences**, Sayı: 103, Cilt: 19, 2006, ss. 7372–7377.

Sperber, Dan. **An Objection to the Memetic Approach to Culture**, Oxford University Press, Birleşik Krallık, 2000.

Symons, Donald. "On the use and misuse of Darwinism in the study of human behavior", **The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture** (Ed. Jerome Barkow, Leda Cosmides ve John Tooby), New York: Oxford University Press, 1995, ss. 137-162.

Tamminen, Kalevi. "Religious experiences in childhood and adolescence: A viewpoint of religious development between the ages of 7 and 20", **The International Journal for the Psychology of Religion**, Sayı: 4, Cilt: 2, 1994, ss. 61-85.

Taylor, Shelley E., Susan T. Fiske, Nancy L. Etcoff, ve Audrey J. Ruderman. "Categorical and contextual bases of person memory and stereotyping". **Journal of Personality and Social Psychology**, Sayı: 36, Cilt: 7, 1978, ss. 778-793.

The Mary Sue. "Unfinished Scottish Law Might Let You Get Married by a Jedi in Scotland", https://www.themarysue.com/scotland-law-jedi-wedding/ (17.03.2022)

The New York Times. "After 350 Years, Vatican Says Galileo Was Right: It Moves" https://www.nytimes.com/1992/10/31/world/after-350-years-vatican-says-galileo-was-right-it-moves.html (10.05.2022)

Tinbergen, Niko. “On aims and methods of ethology”, **Zeitschrift für tierpsychologie**, Sayı: 20 Cilt: 4, 1963, ss. 410-433.

Tooby, John, and Leda Cosmides. **The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture**, Oxford University Press, 1992.

Trivers, Robert L. ve Dan E. Willard. “Natural Selection of Parental Ability to Vary the Sex Ratio of Offspring”, **Science**, Sayı: 179, Cilt: 4068, 1973, ss. 90–92.

Tucker, Albert W. ve Philip D. Straffin Jr. “The mathematics of Tucker: A sampler”, **The Two-Year College Mathematics Journal**, Sayı: 14, Cilt: 3, 1983, ss. 228-232.

Van Ijzendoorn, Marinus H. ve Pieter M. Kroonenberg. “Cross-cultural patterns of attachment: A meta-analysis of the strange situation”, **Child Development**, Sayı: 59, Cilt: 1, 1988, ss. 147-156.

van Prooijen, Jan-Willem. “Psychological Benefits of Believing Conspiracy Theories”, **Current Opinion in Psychology**, Sayı: 44, 2022, ss. 1-19.

Wade, Michael J. ve Susan Kalisz. “The causes of natural selection”, **Evolution**, 1990, Sayı: 44, Cilt: 8, ss. 1947-1955.

Wardle, Susan G. Sanika Paranjape, Jessica Taubert, and Chris I. Baker, “Illusory faces are more likely to be perceived as male than female”, **Proceedings of the National Academy of Sciences**, Sayı: 119, Cilt: 5, 2022, s. 1.

West, Stuart A. ve Andy Gardner. “Altruism, Spite, and Greenbeards”, **Science**, Sayı: 327, 2010, ss. 1341–1344.

Wikimedia, “Jupiter Smyrna Louvre”, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c8/Jupiter_Smyrna_Louvre_Ma13.jpg (20.05.2022)

Wikimedia, “The Creation of Adam”, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5b/Michelangelo_-_Creation_of_Adam_%28cropped%29.jpg (20.05.2022)

Wilson, Edward O. ve Robert H. MacArthur. **The theory of island biogeography Vol. 1**, Princeton University Press, 1967.

Yeni Ahit, Romalılara, 12.

